

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Επιβλέπων καθηγητής: Δρ. Μιχαήλ Ζουμπουλάκης

ΘΕΜΑ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η διαδικασία εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα
1870-1970

Ματραπάζης Αθανάσιος

Βόλος 2003

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»

Αριθ. Εισ.: 2468/1

Ημερ. Εισ.: 15-01-2004

Δωρεά: _____

Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ ΟΕ

2003

ΜΑΤ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000070717

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	2
SUMMARY.....	3
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	4
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 Η γέννηση της Ελληνικής Βιομηχανίας (1865-1892)	
1.1 Πολιτική και ανάπτυξη μετά την ανεξαρτησία.....	9
1.2 Το θεσμικό και κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα.....	11
1.3 Οι ευνοϊκές συνθήκες για την εκβιομηχάνιση.....	12
1.4 Τα πρώτα βήματα της Ελληνικής Βιομηχανίας.....	18
1.5 Η επίδραση της Μεγάλης Ύφεσης στην Ελλάδα.....	20
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 Η Ελληνική Βιομηχανία (1893-1940)	
2.1 Οι θεσμικές και κοινωνικές αλλαγές στα τέλη του 19 ^{ου} αιώνα-1912 και η δεύτερη εκβιομηχάνιση.....	25
2.2 Η συγκυρία των πολέμων (1904-1922) και οι επιπτώσεις τους στην ελληνική οικονομία.....	28
2.3 Η εικόνα της βιομηχανίας σε αριθμούς (1912-1922).....	29
2.4 Η οργάνωση του εργατικού δυναμικού και της παραγωγικής διαδικασίας.....	31
2.5 Η περίοδος του ελληνικού μεσοπολέμου.....	32
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 Η μεσοπολεμική βιομηχανία (1944-1973)	
3.1 Η κατάσταση της Ελληνικής Βιομηχανίας αμέσως μετά τον πόλεμο (1944-1952).....	42
3.2 Η εποχή της ανάπτυξης.....	47
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	56
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	58

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία στοχεύει να παρουσιάσει και να αναλύσει την εξέλιξη της διαδικασίας εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα από το 1870 έως και το 1970 περίπου. Σημαντική βοήθεια στην προσπάθεια αυτή προσέφερε η ελληνική και ξένη βιβλιογραφία με θέμα την ελληνική βιομηχανία. Στην αρχή, γίνεται μια σύντομη αναφορά στο θεωρητικό υπόβαθρο σύμφωνα με το οποίο αποδεικνύεται η θετική συσχέτιση μεταξύ βιομηχανικής ανάπτυξης και εθνικού εισοδήματος. Στη συνέχεια, το περιεχόμενο της εργασίας χωρίζεται σε 3 περιόδους, λαμβανομένων υπόψη διαφόρων σημαντικών γεγονότων, εγχώριων και ξένων, που είχαν αντίκτυπο στην ελληνική βιομηχανία.

Η πρώτη περίοδος, διήρκεσε από τα μέσα της δεκαετίας του 1860, όταν η βιομηχανία γεννήθηκε στην Ελλάδα, και ολοκληρώθηκε το 1892 με την όξυνση της σταφιδικής κρίσης. Η εμφάνιση της βιομηχανίας προέκυψε ως λύση ανάγκης στην οποία κατέφυγε η ελληνική οικονομία, ώστε να αντισταθμίσει τις απώλειες στον αγροτικό τομέα και όχι ως συνέπεια εκσυγχρονισμού κάποιου προβιομηχανικού κλάδου. Την ίδια εποχή τέθηκε σε εφαρμογή ένα φιλόδοξο πρόγραμμα δημοσίων έργων που περιλάμβανε την επέκταση των υποδομών (π.χ. σιδηροδρομικό και οδικό δίκτυο). Παράλληλα, για πρώτη φορά στην ελληνική ιστορία θεσπίστηκε προστατευτική δασμολογική πολιτική, η οποία όμως δεν αφορούσε την ανάπτυξη της βιομηχανίας, αλλά την προστασία της σταφίδας. Παρά την αδιαφορία του κράτους, η εκβιομηχάνιση προχώρησε με ταχείς ρυθμούς μέχρι και το 1875, όταν οι τιμές και τα κέρδη σημείωσαν ραγδαία πτώση διεθνώς, κατά τη Μεγάλη Ύφεση.

Οι διακυμάνσεις στη βιομηχανική παραγωγή της Ελλάδας συνεχίστηκαν τα προσεχή χρόνια, ώσπου το 1893 το ελληνικό κράτος κήρυξε πτώχευση, δηλώνοντας αδυναμία να εξοφλήσει τους πιστωτές του. Η ήττα του 1897, επιβράδυνε ακόμη περισσότερο τη βιομηχανική ανάπτυξη η οποία ανέκαμψε στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα, χάρη στην έλευση 1.300.000 προσφύγων από τη Μικρά Ασία μετά τη μικρασιατική καταστροφή, και την εφαρμογή φιλοβιομηχανικής δασμολογικής πολιτικής μετά το 1926.

Η τρίτη περίοδος, ξεκίνησε με το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και ολοκληρώθηκε με την εκδήλωση της πρώτης πετρελαϊκής κρίσης το 1973. Αφού η Ελλάδα ανασυγκροτήθηκε μετά τον πόλεμο και τον εμφύλιο που ακολούθησε, για πρώτη φορά καταστρώθηκε οργανωμένο σχέδιο εκβιομηχάνισης της χώρας, μέσω της θέσπισης αναπτυξιακών νόμων για την ενίσχυση της βιομηχανίας, παρά τη συνεχιζόμενη αντιπαράθεση για τη χρησιμότητα και βιωσιμότητα της βιομηχανίας στην Ελλάδα μεταξύ των πολιτικών κομμάτων.

Στις δεκαετίες του 1950 και 1960 οι επενδύσεις στη βιομηχανία σημείωσαν κατακόρυφη άνοδο, χάρη στις οποίες κατασκευάστηκε και λειτούργησε μεγάλος αριθμός αξιόλογων βιομηχανιών, έστω και αν αυτές βασίζονταν στην κρατική πρωτοβουλία. Η ανοδική πορεία της ελληνικής βιομηχανίας ανακόπηκε μόνο μετά το 1973, όταν ξέσπασε η πρώτη πετρελαϊκή κρίση που οδήγησε σε κάμψη της βιομηχανικής παραγωγής παγκοσμίως.

Το γενικό συμπέρασμα που προκύπτει από τη μελέτη αυτή είναι η αργή και σταδιακή διαδικασία εκβιομηχάνισης, η οποία είχε κάποια μόνιμα ιδιότυπα χαρακτηριστικά, όπως ο κατακερματισμός της βιομηχανικής παραγωγής, η χρήση περιορισμένης τεχνολογίας και η συγκέντρωσή της σε μικρούς οικογενειακούς σχηματισμούς.

SUMMARY

This study aims to present and analyze the evolution of the process of industrialization in Greece from 1870 to 1970 approximately. In this effort, there was a significant evidence by the bibliography, both greek and foreign, concerning the greek industry. The study starts with a brief reference in the theoretical background, which explains the positive correlation between the industrial development and the national income. The study is divided in 3 parts, taking into consideration important facts, domestic and international, which had deep impact on the greek industry.

The first period lasted from the middle 1860s, when the industry was born in Greece and completed in 1892, the year of the raisin crisis. Industry emerged as a solution to the agricultural sector's problems of the greek economy and not as a result of modernization of a pre-industrial branch. At the same time, a very ambitious public works' program was enforced including infrastructures' expansion all over the country (e.g. railroad and road network). A protective tariff legislation was enacted for the first time in Greece, but its goal was not the industrial development but the promotion of the raisin's export. Despite the authority's indifference, the progress of the industrialization had been remarkable until 1875, when the prices and profits diminished internationally during the Big Recession.

The fluctuations of the domestic industrial output, however, stopped in 1893, when the greek state went bankrupt, being incapable of paying its creditors. Furthermore the industrial development was hampered by the Greek-Turkish war of 1897 and improved only after 1924, thanks to the advent of 1,300,000 refugees from Minor Asia, as well as the adoption of industry-friendly policy.

The third period, started in 1944 and finished in 1973. After the democratic rehabilitation, the Hellenic State organized the first integrated developing plan, despite the continuous conflicts between the greek parties, about the necessity to build heavy industry. During the 1950s and 1960s, the industrial investments increased dramatically. As a result, many factories established and thrived, even if they were based mostly on the public protection. This increase was inhibited after 1973, when the petrol crisis broke out, leading to the production's fall worldwide.

Finally, we came up to the conclusion that the greek industry evolved slowly and gradually with some permanent and singular characteristics. These were the cut up industrial output, its accumulation within small family companies and the use of limited technology in the production's procedure.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

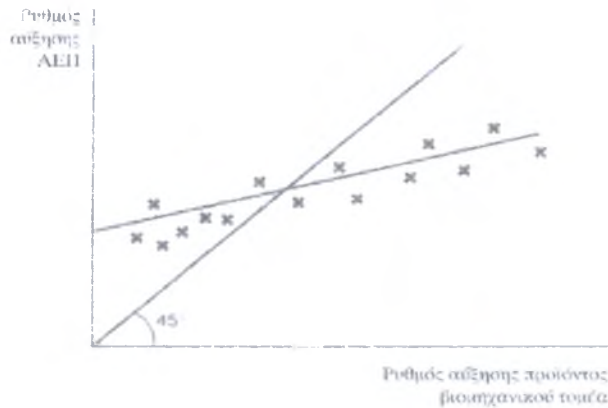
Αντικείμενο της παρούσας μελέτης αποτελεί η περιγραφή και η ανάλυση της διαδικασίας εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα από τα τέλη της δεκαετίας του 1860 έως και το 1973. Η επιλογή της συγκεκριμένης περιόδου δεν έγινε τυχαία, αλλά βασίστηκε στην όσο το δυνατόν αντικειμενική θεώρηση των εξελίξεων που σημειώθηκαν στη χώρα μας αλλά και παγκοσμίως, και την επηρέασαν άμεσα ή έμμεσα. Θα ήταν άωφο να ασχοληθούμε με την προ του 1865 περίοδο, καθώς δεν υπήρχε στην Ελλάδα σημαντική βιομηχανική παραγωγή, ούτε καν κρατικές προσπάθειες βιομηχανικής ανάπτυξης, με την έννοια που αποδόθηκε στη δυτικοευρωπαϊκή εκβιομηχάνιση, στην ούτως ή άλλως υπανάπτυκτη και κατεστραμμένη μεταπολεμική ελληνική οικονομία. Εδώ θα πρέπει να προσθέσουμε ότι η διαδικασία εκβιομηχάνισης στην υπόλοιπη Ευρώπη ξεκίνησε σχεδόν ένα αιώνα νωρίτερα στην Αγγλία, φαινόμενο που έλαβε τόσο μεγάλη έκταση σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο, ώστε ανάγκασε πολλούς ιστορικούς να του δώσουν το χαρακτηρισμό Βιομηχανική Επανάσταση. Το τέλος της εργασίας συμπίπτει με την πρώτη πετρελαϊκή κρίση του 1973 που είχε ως αποτέλεσμα την κατακόρυφη άνοδο της τιμής του πετρελαίου, προκαλώντας την παγκόσμια οικονομική ύφεση. Για τις επιμέρους περιοδολογήσεις θα επανέλθουμε αργότερα.

Προτού προχωρήσουμε, χρήσιμο θα ήταν να ορίσουμε τον όρο εκβιομηχάνιση. Εκβιομηχάνιση είναι όχι μόνο η ποσοτική αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής μέσω της ευρείας χρήσης μηχανικού εξοπλισμού σ' αυτήν, αλλά και η ποιοτική μεταβολή της κοινωνίας πολιτικά και θεσμικά ώστε να υποδεχθεί και ενισχύσει τη διαδικασία αυτή. Η σημαντική συμβολή της βιομηχανίας στην οικονομική ανάπτυξη στην οικονομική ανάπτυξη έχει επισημανθεί πολλές φορές καθ' όλη τη διάρκεια της ύπαρξής της, από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα μέχρι και σήμερα.

Ειδικότερα, η μελέτη της αναπτυξιακής πορείας των χωρών του κόσμου δείχνει ότι το βιοτικό επίπεδο και το μερίδιο των παραγωγικών πόρων που χρησιμοποιείται στις βιομηχανικές δραστηριότητες συνδέονται στενά μεταξύ τους, τουλάχιστον μέχρι ενός σημείου. Στις πολύ φτωχές χώρες ουσιαστικά δεν υπάρχει καμιά βιομηχανική δραστηριότητα. Αντιθέτως, στις χώρες μέσου και υψηλού εισοδήματος, το 20-40% των παραγωγικών πόρων χρησιμοποιείται στη βιομηχανία. Μόνο τρεις χώρες στον κόσμο έχουν γίνει πλούσιες αποκλειστικά από τον αγροτικό τομέα τους: η Αυστραλία, η Νέα Ζηλανδία και ο Καναδάς. Σε όλες τις άλλες χώρες, το βιοτικό επίπεδο ανέβηκε απότομα, μόνον αφότου σημαντικοί πόροι απομακρύνθηκαν από τη γεωργία και μετακινήθηκαν στη βιομηχανία.

Επιπροσθέτως, η έρευνα με δεδομένα διαφόρων χωρών αποκαλύπτει ότι η μεγέθυνση του βιομηχανικού τομέα και ο ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ συνδέονται στενά μεταξύ τους. Ακριβέστερα, η αύξηση του ΑΕΠ είναι τόσο ταχύτερη όσο μεγαλύτερη είναι η διαφορά ανάμεσα στο ρυθμό μεγέθυνσης του βιομηχανικού τομέα και στο ρυθμό αύξησης του ΑΕΠ. Με άλλα λόγια, όταν το μερίδιο του προϊόντος της βιομηχανίας στο συνολικό ΑΕΠ αυξάνεται γρήγορα, τότε οι ρυθμοί αύξησης του ΑΕΠ είναι υψηλότεροι. Τη σχέση αυτή βλέπουμε στο παρακάτω διάγραμμα. Ο ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ μετριέται στον κατακόρυφο άξονα και ο ρυθμός αύξησης του προϊόντος του βιομηχανικού τομέα μετριέται στον οριζόντιο άξονα. Το καθένα από τα σημεία που είναι διάσπαρτα στο διάγραμμα αντιστοιχεί σε διαφορετική χώρα. Η γραμμή που περνάει ανάμεσα στα σημεία και παρακολουθεί τη μορφή της διασποράς τους στο επίπεδο, έχει κλίση θετική και μικρότερη της μονάδας δείχνει ότι

όσο πιο πολύ ξεπερνάει ο ρυθμός μεγέθυνσης του βιομηχανικού τομέα το ρυθμό αύξησης του ΑΕΠ τόσο ταχύτερη είναι η αύξηση του ΑΕΠ. Το σημείο στο οποίο η γραμμή αυτή τέμνει την ευθεία των 45°, αντιστοιχεί στο επίπεδο εκείνο του μέσου ρυθμού μεγέθυνσης το οποίο διακρίνει τις χώρες σε αυτές που το μερίδιο του προϊόντος της βιομηχανίας τους στο συνολικό ΑΕΠ μειώνεται, με αποτέλεσμα να έχουν χαμηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης, και σε εκείνες που το ίδιο μερίδιο αυξάνεται, με συνέπεια να σημειώνουν υψηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης.¹

Το ερώτημα που προκύπτει στο σημείο αυτό είναι: τι το ιδιαίτερο ή το εξαιρετικό έχει η βιομηχανία, και ειδικά η μεταποιητική βιομηχανία, το οποίο ευθύνεται για τις πιο πάνω εμπειρικές συσχετίσεις και καθιστά τη βιομηχανία «ατμομηχανή της μεγέθυνσης»; Επειδή οι διαφορές μεταξύ των χωρών στο ρυθμό αύξησης του ΑΕΠ οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στις διαφορές που υπάρχουν στους ρυθμούς αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, θα πρέπει η μεγέθυνση της βιομηχανίας να σχετίζεται με την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Η ύπαρξη της σχέσης αυτής είναι αναμενόμενη για δύο κυρίως λόγους. Πρώτον, γιατί ο ρυθμός αύξησης του παραγόμενου βιομηχανικού προϊόντος σχετίζεται με την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας στη βιομηχανία, όταν υπάρχουν αυξουσες αποδόσεις κλίμακας στη βιομηχανική παραγωγή, τόσο στατικής όσο και δυναμικής μορφής. Η παρουσία στατικών οικονομιών κλίμακας αποδίδεται στην ύπαρξη αυξουσών αποδόσεων στη μεγάλη κλίμακας παραγωγή, όταν η μαζική παραγωγή μεγάλων ποσοτήτων προϊόντος επιτρέπει τη μείωση του μέσου κόστους. Η παρουσία δυναμικών οικονομιών κλίμακας αποδίδεται στην παρώθηση σε συσσώρευση κεφαλαίου και σε ενσωμάτωση της νέας προηγμένης τεχνολογίας στον κεφαλαιουχικό εξοπλισμό, την οποία προκαλεί η αύξηση του συνολικού προϊόντος. Επίσης, η παραγωγικότητα της εργασίας βελτιώνεται, καθώς το συνολικό προϊόν αυξάνεται, επειδή προχωρεί η «εκμάθηση μέσω εμπειρίας» (learning by doing). Δεύτερον, οι εκτός βιομηχανίας παραγωγικές δραστηριότητες ενδέχεται να εμφανίζουν φθίνουσες αποδόσεις κλίμακας και οριακό προϊόν εργασίας, το οποίο είναι μικρότερο από το μέσο προϊόν. Στην περίπτωση που συμβαίνει κάτι τέτοιο, καθώς όλο και περισσότεροι παραγωγικοί πόροι θα αποσύρονται από τις εκτός βιομηχανίας δραστηριότητες και θα κατευθύνονται προς τον διαρκώς επεκτεινόμενο βιομηχανικό τομέα, το μέσο προϊόν της εργασίας στις μη βιομηχανικές παραγωγικές δραστηριότητες θα αυξάνεται.

¹ A.P. Thirlwall, (2001),σελ. 135-136

Οι σχέσεις αυτές μεταξύ αύξησης βιομηχανικού προϊόντος, αύξησης παραγωγικότητας και αύξησης ΑΕΠ είναι γνωστές στη βιβλιογραφία και την αρθρογραφία της Μεγέθυνσης και των Οικονομικών της Ανάπτυξης ως οι Νόμοι Μεγέθυνσης του Kaldor (Kaldor's Growth Laws), από το όνομα του διάσημου οικονομολόγου του Cambridge, Nicholas Kaldor, ο οποίος τους διατύπωσε πρώτος στη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 (Kaldor, 1966, 1967).²

Υπάρχουν τρεις βασικοί νόμοι, η εγκυρότητα και η ισχύς των οποίων έχουν επανειλημμένα ελεγχθεί με χρήση στατιστικών δεδομένων ανεπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών. Στους ελέγχους αυτούς έχουν χρησιμοποιηθεί τόσο διαστρωματικά στατιστικά στοιχεία (cross-section data), δηλαδή στοιχεία από διάφορες χώρες, όσο και στοιχεία χρονολογικών σειρών (time series data), δηλαδή στοιχεία πολλών χρονικών περιόδων, αλλά της ίδιας χώρας.

Σύμφωνα με τον **πρώτο νόμο**, υπάρχει ισχυρή θετική συσχέτιση μεταξύ της μεγέθυνσης του προϊόντος της μεταποιητικής βιομηχανίας (g_m) και της μεγέθυνσης του ΑΕΠ (g_{GDP}), δηλαδή:

$$g_{GDP} = f_1(g_m) \quad f_1 > 0$$

όπου f_1 είναι η συναρτησιακή σχέση που συνδέει τα δύο μεγέθη και είναι θετική.

Σύμφωνα με το **δεύτερο νόμο**, υπάρχει ισχυρή θετική συσχέτιση μεταξύ της μεγέθυνσης του προϊόντος της μεταποιητικής βιομηχανίας και της αύξησης της παραγωγικότητας στη μεταποιητική βιομηχανία (p_m), δηλαδή:

$$p_m = f_2(g_m) \quad f_2 > 0$$

όπου f_2 είναι η συναρτησιακή σχέση που συνδέει τα δύο μεγέθη και υποτίθεται θετική. Ο νόμος αυτός είναι επίσης γνωστός και ως ο **νόμος του Verdoorn (Verdoorn's Law)**, από το όνομα του Ολλανδού οικονομολόγου P. J. Verdoorn. Ο Verdoorn πρώτος ανακάλυψε την ύπαρξη τέτοιας σχέσης, μελετώντας στοιχεία χωρών της Ανατολικής Ευρώπης στη διάρκεια της δεκαετίας του 1940.

Σύμφωνα με τον **τρίτο νόμο**, υπάρχει ισχυρή θετική σχέση μεταξύ της μεγέθυνσης του προϊόντος της μεταποιητικής βιομηχανίας και της αύξησης της παραγωγικότητας στις μη βιομηχανικές δραστηριότητες (p_{nm}), δηλαδή:

$$p_{nm} = f_3(g_m) \quad f_3 > 0$$

όπου f_3 είναι η συναρτησιακή σχέση που συνδέει τα δύο μεγέθη και είναι θετική.³

Έχοντας αναλύσει τις θεωρητικές συνθήκες κάτω από τις οποίες η βιομηχανία σχετίζεται θετικά με την οικονομική ανάπτυξη, μπορούμε να εξετάσουμε τις επιπτώσεις που είχε η συμμετοχή της βιομηχανίας στο εθνικό εισόδημα της Ελλάδας, από τις απαρχές της εμφάνισής της μέχρι και το 1973. Η εργασία χωρίζεται σε 3 μεγάλες ενότητες-χρονικές περιόδους, λαμβάνοντας ως αρχή και λήξη της καθεμιάς, σπουδαία πολιτικά και οικονομικά γεγονότα που επηρέασαν ή και καθόρισαν την πορεία της ελληνικής οικονομίας.

Στο πρώτο κεφάλαιο, έχοντας υπόψη τις διάφορες παραμέτρους της βιομηχανικής κίνησης, χωρίσαμε την περίοδο που μελετάμε σε τρία μέρη. Το πρώτο χαρακτηρίστηκε από την πρώτη φάση ταχύρυθμης ανάπτυξης (1865-8 έως 1875) της

² Mark Blaug. (1985), σελ. 124 – 125.

³ A. P. Thirlwall. (2001), σελ. 135 – 138.

νεαρής ελληνικής βιομηχανίας, η οποία όμως διακόπηκε εξαιτίας της κρίσης που έπληξε τις διεθνείς αγορές, κατά τη Μεγάλη Ύφεση, όπου τιμές και κέρδη μειώθηκαν απότομα σε παγκόσμιο επίπεδο. Το δεύτερο εκτείνεται μέχρι το 1887, έτος στο οποίο η βιομηχανική δραστηριότητα άρχισε να δείχνει σημάδια ανάκαμψης, ξεπερνώντας την κρίση και την επιβράδυνση του 1875. Τέλος, η τρίτη υποπερίοδος άρχισε προς το τέλος της δεκαετίας του 1880, εποχή ανάκαμψης για την ελληνική βιομηχανία και ολοκληρώθηκε το 1892 με τη σταφιδική κρίση, του κυριότερου εξαγωγίμου αγροτικού προϊόντος στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα.

Η επόμενη χρονική περίοδος, η οποία σημάδεψε τη μετέπειτα πορεία της χώρας μας προς την πλήρη εκβιομηχάνιση, ξεκινά από το σημείο που οι ιστορικοί στο σύνολο τους θεωρούν ως ορόσημο έναρξης μιας νέας εποχής για την ελληνική οικονομία, την κήρυξη πτώχευσης του ελληνικού κράτους το 1893, για να ακολουθήσει η ταπεινωτική ήττα του ελληνικού στρατού από τις τουρκικές δυνάμεις 4 χρόνια μετά. Η περίοδος ολοκληρώθηκε με την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, και την αναπόφευκτη συμμετοχή της Ελλάδας σ' αυτόν, στο πλευρό των Συμμάχων.

Η εν λόγω περίοδος μπορεί, σε γενικές γραμμές πάντοτε, να κατηγοριοποιηθεί σε 3 υποπερίοδους. Η πρώτη (1893-1912) αναφέρεται στις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις που ακολούθησαν την επιβολή του Διεθνούς οικονομικού Ελέγχου το 1898, οι οποίες είχαν σαφείς επιδράσεις πάνω στην ελληνική οικονομία. Η δεύτερη (1913-1922) σφραγίστηκε από τους Βαλκανικούς Πολέμους, τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, καθώς και τη Μικρασιατική Εκστρατεία, και τέλος η τρίτη (1923-1940), η οποία ξεκινά με την έλευση και ενσωμάτωση των μικρασιατών προσφύγων στην ελληνική κοινωνία και τις μετέπειτα ενέργειες εξυγίανσης της οικονομίας μέσω μέτρων επηρεασμού της δημοσιονομικής και της νομισματικής πολιτικής, συμβάνα που συνέβησαν κατά τη διάρκεια του ελληνικού μεσοπολέμου.

Στο τρίτο κεφάλαιο, εξετάζουμε την ανασύσταση και εξέλιξη της βιομηχανίας στην Ελλάδα, πορεία που ανακόπηκε και οπισθοδρόμησε εξαιτίας του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, μέχρι και την πρώτη πετρελαϊκή κρίση του 1973, όπου η παγκόσμια βιομηχανία γνώρισε ύφεση. Η περιοδολόγηση που πραγματοποιήθηκε, βασίστηκε κυρίως σε ιστορικά γεγονότα που επηρέασαν άμεσα την ελληνική οικονομία, αλλά δεν θα μπορούσαμε να παραβλέψουμε και τις όποιες πολιτικές ιδιαιτερότητες που είχε η Ελλάδα σε σχέση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες, όπως ο εμφύλιος και η δικτατορία

Οι ιστορικοί πρότειναν πολλές ημερομηνίες – ορόσημα, στις οποίες στηρίχθηκαν ώστε να χωρίσουν και να τοποθετήσουν με αντικειμενική και έγκυρη χρονολογική σειρά τα γεγονότα που διαφοροποίησαν την ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας σε σχέση με την δυτικοευρωπαϊκή. Λαμβάνοντας όλα αυτά υπόψη, είναι δυνατό να ξεχωρίσουμε τρεις περιόδους τις οποίες η έναρξη και η λήξη σφραγίστηκαν από σημαντικές διεθνείς και εγχώριες πολιτικές και οικονομικές μεταβολές. Η πρώτη (1944-1952), αναφέρεται στην εποχή μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής τον Οκτώβριο του 1944 και στις συστηματικές προσπάθειες ανασυγκρότησης ολόκληρης της παραγωγικής δομής της χώρας που καταστράφηκε τόσο κατά τη διάρκεια του πολέμου, όσο και του εμφύλιου που ακολούθησε. Η επόμενη περίοδος, που διήρκεσε και για το μεγαλύτερο διάστημα (1953-1973), χαρακτηρίστηκε από την ολοκλήρωση της ανασυγκρότησης και τη φάση απογείωσης στην οποία εισήλθε η ελληνική οικονομία και ολοκληρώθηκε με την εκδήλωση της πρώτης πετρελαϊκής κρίσης, η οποία σήμανε την κατακόρυφη άνοδο της τιμής του πετρελαίου, προκαλώντας έτσι την πτώση των κερδών και της παραγωγής διεθνώς.

Η εργασία κλείνει με μία σύντομη ανασκόπηση της διαδικασίας εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα με τη μορφή εξαγωγής συμπερασμάτων που προέκυψαν από την ανάλυση βασικών παραμέτρων της ελληνικής, κυρίως, οικονομίας. Τα τρία χαρακτηριστικά που ξεχώριζαν στην ελληνική βιομηχανία ήταν η ανεπάρκεια της εσωτερικής αγοράς, ο κατακερματισμός της παραγωγής και η ασυντόνιστη άσκηση πολιτικής εκβιομηχάνισης από πλευράς των ελληνικών κυβερνήσεων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η γέννηση της Ελληνικής Βιομηχανίας (1865-1892)

1.1 Πολιτική και ανάπτυξη μετά την ανεξαρτησία

Οι πρώτες ουσιαστικές ενέργειες προς την κατεύθυνση της οικονομικής ανάπτυξης που να συνδέονται με την εκβιομηχάνιση της χώρας ξεκίνησαν να υλοποιούνται από την κυβέρνηση Κουμουνδούρου τη δεκαετία του 1860. Βέβαια, προσπάθειες ανασυγκρότησης και οργάνωσης του κράτους είχαν καταβληθεί αμέσως μόλις η Ελλάδα απέκτησε επίσημη κρατική υπόσταση 30 χρόνια πριν, με την άφιξη του Όθωνα και τον πολιτικό σχεδιασμό των Βαυαρών. Οι κατευθύνσεις όμως αυτές απέβλεπαν κατά κύριο λόγο στην ενίσχυση της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας, τη βελτίωση των συγκοινωνιών και τον εκσυγχρονισμό της αγροτικής παραγωγής, χωρίς να γίνεται λόγος πουθενά για την βιομηχανία. Κάτι το οποίο ήταν απόλυτα λογικό, καθώς η εθνική οικονομία δεν ήταν έτοιμη στην παρούσα φάση να υποστηρίξει την ανάπτυξη τόσο μεγάλης παραγωγικής δραστηριότητας.

Αυτό άρχισε να γίνεται εφικτό γύρω στο 1865, όταν ωρίμασαν οι οικονομικές συνθήκες στην Ελλάδα. Σπουδαίο ρόλο έπαιξαν και οι παρεμβάσεις προς αυτήν την πορεία του Κουμουνδούρου που έθεσε και τα θεμέλια της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα. Η οικονομική πολιτική που ακολούθησε, αποτελούσε ένα καλά οργανωμένο πλέγμα προώθησης και ανάπτυξης σημαντικών τομέων της εθνικής οικονομίας όπως την εξυγίανση του δημοσιονομικού τομέα, την ανασυγκρότηση του στρατού, την τόνωση του εμπορίου, την αύξηση των εξαγωγών γεωργικών προϊόντων καθώς και την ανάπτυξη της βιομηχανίας.⁴ Τα πρώτα εργοστάσια είχαν αρχίσει να κάνουν δειλά την εμφάνισή τους ήδη με τη λήξη του Κριμαϊκού πολέμου. Στην πλειοψηφία τους ήταν εργοστάσια παραγωγής και συσκευασίας προϊόντων κρασιού, τα οποία όφειλαν την ύπαρξη τους στην ανάγκη για μετατροπή του πλεονάσματος που είχε δημιουργήσει η συρρίκνωση του διεθνούς εμπορίου της σταφίδας κατά τη διάρκεια του πολέμου. Η μεικτή δασμολογική πολιτική, που καθιερώθηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα το 1867, ήταν πάρα πολύ φιλελεύθερη για τις πρώτες ύλες της βιομηχανίας και προστατευτική για τα εγχώρια βιομηχανικά προϊόντα, μέσω κυρίως της επιβολής φορολογίας στα αντίστοιχα εισαγόμενα. Τα ευεργετικά αυτά μέτρα είχαν άμεσο θετικό αντίκτυπο στην οικονομία, αφού στη δωδεκαετία 1867-78, ιδρύθηκαν τα περισσότερα βιομηχανικά εργοστάσια.

Το δασμολόγιο συμπεριέλαβε τα άλευρα και τα σιτηρά για την εγχώρια βιομηχανία, επιβάλλοντας δασμούς στα αντίστοιχα εισαγόμενα. Κάπως έτσι μπορούμε να εξηγήσουμε τη δημιουργία πολλών αλευρόμυλων, οι οποίοι βρήκαν πρόσφορο έδαφος για να αναπτυχθούν. Επίσης, ανάπτυξη γνώρισαν και άλλου είδους εργοστάσια όπως σιδηρουργεία, ελαιοτριβεία και βυρσοδεψεία. Στο θέμα θα επανέλθουμε στη συνέχεια της μελέτης μας.

Όμως, το δασμολόγιο, δεν ήταν το μόνο ευνοϊκό στοιχείο ανάπτυξης. Σημαντική συμβολή είχαν και οι διεθνείς εξελίξεις, με κυριότερη αυτή της λήξης του αμερικανικού εμφυλίου το 1867. Η αποκατάσταση των διεθνών σχέσεων μεταξύ

⁴ Βασίλης Κρεμμυδάς (διεύθυνση). (1999). σελ. 135

Ευρώπης και ΗΠΑ, παραγκώνισε τις εξαγωγές του ελληνικού βαμβακιού προς την Ευρωπαϊκή αγορά, η οποία στράφηκε προς το νέο εταίρο, τις ΗΠΑ. Τώρα, η βαμβακοπαραγωγή απορροφούνταν σχεδόν αποκλειστικά από την εγχώρια αγορά, προσφέροντας τεράστιες ποσότητες πρώτης ύλης για τις νηματοουργίες και τις υφαντουργίες, οι οποίες με την ανάπτυξη τους όχι μόνο κατανάλωναν την ελληνική παραγωγή, αλλά αναγκάζονταν να εισάγουν και από το εξωτερικό, ώστε να καλύψουν τις αυξημένες ανάγκες τους.

Η ύπαρξη ενός νομισματοπιστωτικού ιδρύματος ικανού να αντεπεξέλθει στις αυξημένες ανάγκες χρηματοδότησης επενδυτικών προγραμμάτων, θεωρείται επιβεβλημένη στις σύγχρονες οικονομίες. Το ρόλο αυτό κλήθηκε να διαδραματίσει η Γενική Πιστωτική Τράπεζα (1873), η ίδρυση της οποίας επιτεύχθηκε με την τοποθέτηση ομογενειακών κεφαλαίων και τη θετική ανταπόκριση της ελληνικής κυβέρνησης. Αμέσως μετά, σειρά είχε η ίδρυση της Τράπεζας Βιομηχανικής Πίστωσης (1874) και μαζί με τη Γενική Πιστωτική, ήρθαν σε πρώτη φάση να πλαισιώσουν την ήδη λειτουργούσα Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος (1841).

Ο Κουμουνδούρος, βρίσκοντας πρόσφορο έδαφος στη διεθνή πολιτική σκηνή, πέτυχε την υπογραφή συμφωνίας για τη ρύθμιση των εξωτερικών δανείων της Ανεξαρτησίας το 1878.⁵ Ο μέχρι πρότινος αποκλεισμός της χώρας μας από τα διεθνή χρηματοπιστωτικά ιδρύματα έπαψε να υφίσταται, απελευθερώνοντας έτσι την εισροή πολύτιμων ξένων κεφαλαίων. Λίγους μήνες αργότερα, και πιο συγκεκριμένα στις 3 Ιανουαρίου 1879, η χώρα μας έλαβε τα πρώτα της δάνεια ύψους 60 εκατ. φράγκων.

Την πολιτική εκβιομηχάνισης και προστασίας των εγχώριων προϊόντων συνέχισε με αρκετές όμως διαφοροποιήσεις, και η κυβέρνηση του Χαρίλαου Τρικούπη. Το οικονομικό του πρόγραμμα επηρεάστηκε τόσο από την εσωτερική, όσο και από τη διεθνή οικονομική κρίση. Κατά τη δεκαετία του 1870, η Δυτική Ευρώπη γνώρισε έντονη οικονομική ύφεση⁶ με αποτέλεσμα οι εκεί κεφαλαιούχοι να στραφούν στην αναζήτηση νέων και ελκυστικών αγορών, ώστε να προωθήσουν τα αδιάθετα βιομηχανικά τους προϊόντα και χρηματικά κεφάλαια. Η αγορά αυτή βρέθηκε στα Βαλκάνια, μια περιοχή σχετικά πρόσφορη για τέτοιους σκοπούς. Ο Τρικούπης εκμεταλλευόμενος το διακανονισμό του εθνικού εξωτερικού χρέους του Κουμουνδούρου το 1878, προέβη σε υπερβολική χρήση των ξένων κεφαλαίων μέσω της σύναψης δανείων, τα οποία ναι μεν ήταν απαραίτητα για την οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας, όμως λίγο αργότερα την οδήγησαν στο χείλος της οικονομικής καταστροφής που επέτεινε ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 και η επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου (ΔΟΕ) στην ελληνική οικονομία.

Μέσα στην περίοδο 1881-1893, το ελληνικό δημόσιο σύναψε οκτώ διεθνή δάνεια τα οποία χρησιμοποίησε ποικιλοτρόπως, κατανέμοντάς τα κυρίως για την κατασκευή έργων υποδομής, εξοπλισμού του στρατού αλλά και εξυπηρέτηση των ίδιων των δανείων. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Χαρ. Τρικούπης ήταν ο πρώτος Έλληνας πρωθυπουργός, που κατάρτισε και έκτακτο προϋπολογισμό, μαζί με τον ήδη υπάρχοντα (τακτικό).

Την ανάγκη εκβιομηχάνισης ο Τρικούπης τη θεώρησε ακόμη πιο επιτακτική εξαιτίας και της κάμψης των εξαγωγών των ελληνικών γεωργικών προϊόντων, λόγω της διεθνούς ύφεσης που προαναφέραμε. Έτσι, η ελληνική κυβέρνηση κατευθύνθηκε προς τα ομογενειακά κεφάλαια, τα οποία όμως δεν τοποθετήθηκαν με σκοπό τη μακροχρόνια επένδυσή τους στη βιομηχανία, αλλά είχαν βασικό στόχο την αποκόμιση βραχυχρόνιων κερδών από πλευράς των ομογενών.

⁵ Β. Κρεμμυδάς (1999), σελ. 137

⁶ Β. Κρεμμυδάς (2000).

Σοβαρό πλήγμα δέχτηκαν τα έσοδα του ελληνικού κράτους από τη διεθνή ύφεση και σε έναν άλλο τομέα. Τα τελωνειακά έσοδα μοιραία μειώθηκαν δραστικά, με συνέπεια η τότε ελληνική κυβέρνηση να θεσπίσει ένα νέο δασμολόγιο το 1884, η καινοτομία του οποίου βρισκόταν στην κατηγοριοποίηση των εισαγόμενων προϊόντων ανάλογα με τη χρήση τους στην παραγωγική διαδικασία. Το αποτέλεσμα αυτού ήταν βραχυπρόθεσμα μόνο να ενισχυθεί η εγχώρια βιομηχανία την οποία ενίσχυναν οι χαμηλές εισοδηματικές τάξεις σχεδόν αποκλειστικά, καθώς η κυβέρνηση δεν επιθυμούσε να έρθει σε ρήξη με τους κεφαλαιούχους, επιβάλλοντος φόρους στα υψηλά εισοδήματά τους.

Το ιδιαίτερα αρνητικό επενδυτικό κλίμα που περιγράψαμε πιο πάνω, μαζί με τις μεγάλες ανακατατάξεις που προήλθαν στον ελλαδικό χώρο, μετά την προσάρτηση των Επτανήσων το 1864 και της Θεσσαλίας το 1881, σε γεωγραφικό αλλά και πληθυσμιακό επίπεδο, καθώς και την υφιστάμενη αστάθεια της πολιτικής ζωής, καθιστούσαν αβέβαιη την ανάπτυξη της βιομηχανίας στη χώρα μας, παρά τις θετικές προθέσεις που υπήρχαν.

1.2 Το θεσμικό και κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα

Όπως είδαμε προηγουμένως, ήδη από την ανεξαρτησία του το νεοσύστατο ελληνικό κράτος αντιμετώπιζε σοβαρά αναπτυξιακά προβλήματα. Τα κυριότερα από αυτά οφείλονταν τόσο στα χαμηλά επίπεδα συσσώρευσης του κεφαλαίου, όσο και στην απροθυμία των επιχειρηματιών να επενδύσουν μακροπρόθεσμα, λόγω της ελλειπούς ύπαρξης ευνοϊκού νομοθετικού πλαισίου αλλά και απουσίας σταθερής πολιτικής ζωής. Τα προβλήματα αυτά οξύνθηκαν ιδιαίτερα, όταν άρχισε να εμφανίζεται η βιομηχανία στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του 1860, καθώς το εδώ και τέσσερις δεκαετίες παγιωμένο αρνητικό επενδυτικό κλίμα παρεμπόδιζε την κατάσχεση ενιαίου εθνικού σχεδίου εκβιομηχάνισης της χώρας και οι όποιες ενέργειες ανήκαν αποκλειστικά σε δραστήριους κεφαλαιούχους που εκμεταλλεύτηκαν διάφορες επενδυτικές ευκαιρίες ώστε να αναλάβουν δράση.

Αναλυτικότερα, το ποσοστό κέρδους στη βιομηχανία ανέρχονταν μόλις σε 6%, ενώ σε κάποιους άλλους εξειδικευμένους κλάδους της, όπως αυτός της υφαντουργίας, ήταν μόλις 2-3%. Γι' αυτό το λόγο, οι επενδυτές έστρεφαν τα κεφάλαιά τους προς το διαμετακομιστικό εμπόριο, τις εκδόσεις χρεογράφων του ελληνικού δημοσίου ή ακόμη και την τοκογλυφία, όπου τα κατώτατα επιτόκια δανεισμού ορίζονταν σε 9%.⁷

Σοβαρό ανασταλτικό παράγοντα επενδύσεων αποτελούσε και η σύσταση της ελληνικής κοινωνίας, η οποία αποτελείτο κατά κύριο λόγο από άτομα ανειδίκευτα και σε μεγάλο ποσοστό αναλφάβητα, στοιχεία που συνεπάγονταν χαμηλή παραγωγικότητα και συνεπώς χαμηλά εισοδήματα. Το αποτέλεσμα ήταν η εσωτερική ζήτηση να εξαντλούνταν σε αγαθά πρώτης ανάγκης ευνοώντας τον κατακερματισμό της παραγωγής και την σύσταση μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων. Επιχειρήσεις οι οποίες ήταν κατά κανόνα ευάλωτες στον ανταγωνισμό, με περιορισμένη ικανότητα εξεύρεσης χρηματοδοτικών πόρων και με στοιχειώδη παραγωγικό εξοπλισμό.

Το φυσικό κεφάλαιο όμως, δεχόταν και ένα επιπλέον σωματικό πλήγμα το οποίο αντλούσε την ύπαρξη του στην κοινωνική αντίληψη των Ελλήνων, για την

⁷ Β. Κρεμμυδάς, (1999), σελ. 184.

εργασία. Η αποστροφή τους προς την χειρωνακτική εργασία ήταν έκδηλη σε κάθε στιγμή που η αγορά εργασίας το απαιτούσε, και αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η χειρωνακτική εργασία συνδεόταν στις συνειδήσεις τους με την αδυναμία κοινωνικής ανέλιξης. Αντίληψη που θα πρέπει να οφείλεται μάλλον στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, όπου αυτού του είδους η εργασία ουσιαστικά ταυτιζόταν με την υποτέλεια στον κατακτητή. Προκειμένου λοιπόν κάποιος να ανελιχθεί κοινωνικά και οικονομικά επιβαλλόταν να μορφωθεί σπουδάζοντας σε κάποιο Πανεπιστήμιο. Αυτό αποτελούσε πρωταρχική επιδίωξη σχεδόν κάθε οικογένειας για τα παιδιά της, και ιδίως για τα αγόρια, καθώς τα κορίτσια προορίζονταν κατά κύριο λόγο για το νοικοκυριό και την ανατροφή των παιδιών. Παρόλα αυτά, μόνο το 28% των αποφοίτων των δημοτικών σχολείων κατόρθωναν να συνεχίσουν τις σπουδές τους σε Ανώτατες Σχολές στα 1890.

Δυστυχώς, τα ανωτέρω εμπόδια στη διαδικασία εκβιομηχάνισης δεν ήταν τα μόνα. Σημαντικά προσκόμματα συναντιόνταν στη μόνιμη έλλειψη εργατικού δυναμικού. Το πρόβλημα δεν βρισκόταν μόνο στη μετανάστευση, αλλά και στην αδυναμία εξισορρόπησης των αγροτικών δημογραφικών πλεονασμάτων, μέσω της μεταφοράς τους στη βιομηχανία. Οι μικροκαλλιεργητές ήταν συνήθως οργανωμένοι σε μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις, ασχολούμενοι με την καλλιέργεια ενός μόνο προϊόντος (κυρίως σταφίδα, η οποία μονοπωλούσε την αγροτική παραγωγή μέχρι το 1892), και λειτουργώντας σχεδόν στα πρότυπα της αυτοκαταναλωτικής κοινωνίας. Η διέξοδος σε ενδεχόμενα προβλήματα επιβίωσης που προέκυπταν, ήταν η εποχική εργασία σε ξένη ιδιοκτησία, ενώ σπάνια ήταν η περίπτωση φυγής προς τη βιομηχανία φυσικού κεφαλαίου. Η κινητικότητά του, δηλαδή, ήταν εξαιρετικά περιορισμένη, δημιουργώντας έτσι σοβαρές ατέλειες στο οικονομικό σύστημα.⁸ Ακόμη όμως και σε περιπτώσεις κινητικότητας, αυτή δεν περιοριζόταν μόνο από τον αγροτικό τομέα προς την βιομηχανία, αλλά είχε και αντίστροφη πορεία, αποτελώντας μείζονα ανασταλτικό παράγοντα στην βιομηχανική ανάπτυξη, αφού δεν υπήρχε σταθερή ποσότητα εργατικού δυναμικού, ενώ και η εκπαίδευση και κατάρτιση του ήταν σχεδόν ανύπαρκτη.

1.3 Οι ευνοϊκές συνθήκες για την εκβιομηχάνιση

Προτού προχωρήσουμε στην καταγραφή και αξιολόγηση της βιομηχανικής δραστηριότητας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, χρήσιμο θα ήταν να αναφερθούμε επιγραμματικά στις θετικές συγκυρίες που συνέβαλαν στην ανάπτυξη της βιομηχανίας, καθώς στον ελλαδικό χώρο δεν επικρατούσαν μόνο αποτρεπτικές συνθήκες όπως περιγράψαμε στις παραγράφους 1.1 και 1.2.

Σε παγκόσμιο επίπεδο, απαραίτητη προϋπόθεση για την δημιουργία και ανάπτυξη μεγάλων παραγωγικών μονάδων αποτελεί η ύπαρξη μεγάλης εσωτερικής αγοράς. Στην Ελλάδα αυτός ο παράγοντας πρακτικά εξέλειπε, αφού η χώρα ήταν εξαιρετικά αραιοκατοικημένη. Χαρακτηριστικά, η Πελοπόννησος το 1700 είχε πυκνότητα πληθυσμού μόλις 8,4 κατοίκων ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο, ενώ λίγο πριν την έναρξη της Επανάστασης η πυκνότητα ανερχόταν στους 19 κατοίκους ανά τετρ. χλμ, το 1839 στους 20,9 κατοίκους ανά χλμ και στο σύνολο της χώρας ήταν περίπου 17 κάτοικοι ανά χλμ. Ο ετήσιος ρυθμός δημογραφικής ανάπτυξης σε όλη τη χώρα «έτρεχε» με 1,29% μέχρι το 1870 και 1,12% από το 1870 μέχρι το 1907, με τη

⁸ Για τα προβλήματα κινητικότητας εργατικού δυναμικού βλέπε N. G. Mankiew, (1999).

μέση πυκνότητα της χώρας να ξεπερνάει τους 40 κατοίκους ανά χλμ. Μεγάλη ήταν η συμβολή στην ελληνική επικράτεια των Επτανήσων και της Θεσσαλίας το 1864 και το 1881 αντίστοιχα (βλ. Πίνακες 1.1-1.3).⁹ Αυτό που συμπεραίνουμε είναι ότι η Ελλάδα ιδίως μετά το 1870, διαθέτει πληθυσμό σταθερά αυξανόμενο (η μετανάστευση προς το εξωτερικό δεν είχε ακόμη ξεκινήσει), δημιουργώντας έτσι επαρκή αποθέματα φυσικού κεφαλαίου.¹⁰ Την εποχή εκείνη σχηματίζονται και τα κρίσιμα εκείνα αστικά κέντρα τα οποία θα αποτελέσουν τους πρώτους βιομηχανικούς πυρήνες. Ειδικότερα, η πρωτεύουσα της χώρας, η Αθήνα, το 1856 αριθμούσε περίπου 31.000 κατοίκους, ενώ το 1896 ο πληθυσμός της ξεπερνούσε τους 111.000 κατοίκους. Μεγάλη εξέλιξη είχαμε όμως και σε λιμάνια της χώρας, του Πειραιά, της Πάτρας και της Ερμούπολης που αποτελούσαν τα πρώτα μεγάλα κέντρα διαμετακομιστικού εμπορίου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.1

Έτος	Πυκνότητα πληθυσμού, 1839-1896		
	Συνολικός Πληθυσμός	Επιφάνεια (χμ2)	Κάτοικοι ανά χμ2
1839	823.773		17,3
1848	986.731	47.516	20,8
1861	1.096.810	»	23,0
1870	1.457.894	50.211	29,0
1879	1.679.470	»	33,4
1889	2.187.208	63.606	34,4
1896	2.433.806	»	38,3

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.2

Αύξηση του πληθυσμού (δημογραφική αύξηση και προσαρτήσεις)					
Έτος	Σύνορα 1832	Επτά-νησος	Θεσσαλία	Συνολικός πληθυσμός	Αύξηση πληθυσμού (%)
1839	823.773			823.773	
1848	986.731			986.731	19,8
1861	1.096.810			1.096.810	11,1
1870	1.228.378	229.516		1.457.894	32,9
1879	1.435.037	244.433		1.679.470	15,2
1889	1.843.141		344.067	2.187.208	30,2
1896			397.459	2.433.806	11,3
(1839-1870)					+76,9

⁹ Χρ. Αγριαντώνη, (1986), σελ. 130, 353 – 4.

¹⁰ Π. Ε. Πετράκης, (1992), σελ. 227.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.3

Ετήσιο ποσοστό (%) αύξησης του πληθυσμού των διαφόρων νομών της χώρας ανάμεσα στις απογραφές

	1861-70	1870-79	1879-89
Αττική – Βοιωτία	1,9	3,4	3,4
Εύβοια	1,5	1,6	0,8
Φθιώτιδα – Φωκίδα	0,6	1,9	0,6
Αιτωλία Ακαρνανία	1,2	1,4	1,6
Αργολίδα – Κορινθία	1,3	0,7	0,6
Αχαΐα - Ηλεία	0,9	2,2	1,5
Αρκαδία	1,6	1,3	-0,02
Μεσσηνία	1,2	2,0	1,6
Λακωνία	1,0	1,5	0,4
Κυκλάδες	0,4	0,8	-0,04
Κέρκυρα		1,0	0,8
Κεφαλληνία		0,4	-0,04
Ζάκυνθος		-0,00	-0,1
Θεσσαλία			
Συνολικός πληθυσμός	1,26	1,58	0,93

Παραπάνω είδαμε πως η εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα προήλθε εν μέρει ως λύση ανάγκης αλλά και από διεθνή γεγονότα, όπως η ύφεση που έπληξε τη διεθνή οικονομία μετά το 1873. Η χώρα μας ποτέ στην ιστορία της δεν αποτέλεσε μια κλειστή οικονομία, ώστε να μην επηρεάζεται από τις παγκόσμιες οικονομικές εξελίξεις. Συνεπώς, και αυτή ακολουθούσε τις πολιτικές και οικονομικές ανακατατάξεις που λάμβαναν χώρα στην παγκόσμια αγορά. Με την πάροδο των ετών οι εμπορικές συναλλαγές μεταξύ Ελλάδας και υπόλοιπης Ευρώπης κυρίως, συνεχώς αυξανόταν, με άμεση συνέπεια να παρατηρείται μετατόπιση εργατικού δυναμικού από την μονοκαλλιεργητική αγροτική παραγωγή, σε πιο εμπορικές καλλιέργειες που να ανταποκρίνονται στις ανάγκες της ευρωπαϊκής αγοράς. Η μεταστροφή της παραγωγής προς χάρη των εξαγωγών, δημιούργησε σταδιακά ειδικευμένους εργαζομένους, εύκολα προσαρμοσμένους στις σύγχρονες εξελίξεις. Αυτή η αλλαγή νοοτροπίας, θα αποδειχτεί καθοριστικής σημασίας στα προσεχή χρόνια, όταν θα αναπτυχθούν τα πρώτα εξειδικευμένα εργαστήρια, τα οποία με τη σειρά τους θα μετεξελιχθούν στις πρώτες βιομηχανικές μονάδες.

Δυστυχώς όμως, η εξειδίκευση που απέκτησαν οι Έλληνες αγρότες δεν ήταν ούτε αρκετή, ούτε η κατάλληλη ώστε να την αξιοποιήσουν στη βιομηχανία. Σ' αυτό το γεγονός οφείλεται η ύπαρξη ξένων στελεχών και ειδικευμένων τεχνικών στα πρώτα χρόνια της εκβιομηχάνισης, ενώ το εγχώριο εργατικό δυναμικό απασχολούνταν στο σύνολό του σε χαμηλότερες διοικητικά θέσεις. Το 1883 η γαλλική παροικία του Πειραιά και του Λαυρίου αριθμούσε περίπου 500 μέλη, μεταξύ των οποίων 250 ήταν μηχανικοί, υπάλληλοι και διευθυντές.¹¹ Το ισχυρό όπλο όμως της ελληνικής βιομηχανίας ήταν τα ιδιαίτερα χαμηλά ημερομίσθια που επικρατούσαν την εποχή εκείνη, προσδίδοντάς της ένα ισχυρό συγκριτικό πλεονέκτημα. Ειδικότερα,

¹¹ Χρ. Αγκριαντώνη, (1986), σελ. 198.

το μέσο ημερομίσθιο για τους άντρες ήταν περίπου 2,5 δρχ, για τις γυναίκες 1,5 δρχ και για τα παιδιά 0,5 δρχ, όσο και αν από ηθικής άποψης η εργασία ανήλικων και μάλιστα με τόσο ανθυγιεινές συνθήκες κρίνεται απαράδεκτη. Παρόλα αυτά, την περίοδο 1873-1875 τα παιδιά αποτελούσαν το 22,53% των συνολικών εργαζομένων των ατμοκίνητων εργοστασίων, οι γυναίκες το 24,02% και οι άντρες το 53,45%, όπως κατέγραψε ο Δ. Μανσόλας. Ωθηση στη βιομηχανία έδωσε και η ελαστική εργατική νομοθεσία, όπου οι εργάτες ουσιαστικά δεν είχαν απολύτως καμία προστασία σε περίπτωση ατυχήματος. Αυτό επιτεύχθηκε μετά από πολύχρονους αγώνες για να θεσπιστεί η πρώτη πραγματική εργατική νομοθεσία μόλις το 1910. Μέχρι τότε η ήδη υπάρχουσα εργατική τάξη δεν κατάφερε να οργανωθεί σε συνδικάτα ή άλλες μορφές οργάνωσης, ώστε να διεκδικεί θεμελιακά εργασιακά δικαιώματα, δίνοντας την αφορμή στους κεφαλαιούχους να την εκμεταλλεύονται πλήρως προς όφελος τους.

Ως τώρα αναφερθήκαμε σε ζωτικής σημασίας παράγοντες ανάπτυξης της βιομηχανίας (πληθυσμιακή αύξηση, διεθνείς συγκυρίες, εργατική τάξη). Δεν κάναμε όμως καμία αναφορά σε αυτούς που κατάφεραν να συνδυάσουν τους συντελεστές αυτούς και να επενδύσουν τα κεφάλαιά τους στη βιομηχανία, τους κεφαλαιούχους. Αν και οι εύποροι Έλληνες προσδοκούσαν την άντληση βραχυχρόνιων κερδών μέσα από εφήμερες επενδύσεις, όπως για παράδειγμα η τοκογλυφία ή η αγορά τίτλων του δημοσίου, οι ευρύτερες οικονομικές εξελίξεις τους εξανάγκασαν να βρουν νέους τρόπους τοποθέτησης των χρημάτων τους. Δύο πολύ κρίσιμα γεγονότα επηρέασαν την στάση τους, το πρώτο ήταν η κρίση της ιστιοφόρας εμπορικής ναυτιλίας, και το δεύτερο η κρίση της εξαγωγής σταφίδας (η οποία κάλυπτε το 80% περίπου όλων των εξαγωγών της χώρας μας).

Ένα πολύ ενδιαφέρον στοιχείο σε σχέση με την προέλευση των πρώτων βιομηχάνων, ήταν ότι στην πλειοψηφία τους αυτοί δεν κατάγονταν από παλιούς τεχνίτες ή βιοτέχνες οι οποίοι αργότερα μετεξελίχθηκαν σε βιομηχάνους, αλλά πολλοί από αυτούς ήταν μιλωνάδες, αλευράδες ή τυπογράφοι.

Οι πρώτες επενδύσεις έγιναν στον Πειραιά, την Κέρκυρα, την Πάτρα και την Ερμούπολη. Κοινό χαρακτηριστικό όλων αυτών των πόλεων ήταν η ύπαρξη λιμανιού και η μεγέθυνση των ήδη υφισταμένων βιοτεχνικών μονάδων. Παράδειγμα σταδιακής επέκτασης βιοτεχνίας είναι του Ιωάννη Σκλαβούνου στον Πειραιά, η επιχείρηση του οποίου ακολούθησε όλα τα τυπικά στάδια εξέλιξης, κατορθώνοντας να την κάνει βιομηχανία.

Τέλος, δεν θα πρέπει να αμελήσουμε και τον εκσυγχρονισμό του τραπεζικού συστήματος. Η Τράπεζα που κατείχε δεσπίζουσα θέση στον χρηματοπιστωτικό τομέα από το 1841 ήταν η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος η οποία κατείχε και το εκδοτικό προνόμιο. Οι κεφαλαιούχοι, συνειδητοποιώντας ότι τα ρευστά διαθέσιμα τους δεν ήταν αρκετά ώστε να αναλάβουν μόνοι τους τη σύσταση και λειτουργία μεγάλων παραγωγικών μονάδων, κατέφυγαν στον τραπεζικό δανεισμό, εκμεταλλεζόμενοι και την είσοδο στην αγορά ενός νέου τύπου δανείου, του ενυπόθηκου δανείου. Η ανάπτυξη των τραπεζικών εργασιών φαίνεται πολύ καθαρά από τους ισολογισμούς της ΕΤΕ, όπου τα ενυπόθηκα δάνεια αυξήθηκαν το 1875 κατά 64,2% σε σχέση με το 1874 (βλ. Πίνακα 1.4), ενώ οι καταθέσεις στο σύνολο της χώρας αυξήθηκαν κατά 313,7% την περίοδο 1870-1880 (βλ. Πίνακα 1.5)¹², θέτοντας τις προϋποθέσεις για την πλήρη ωρίμανση του χρηματοπιστωτικού κλάδου τα αμέσως επόμενα χρόνια.

¹² Π. Ε. Πετράκης (1992), σελ. 206, 214.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.4

Δάνεια απλά επί υποθήκη στο σύνολο της χώρας

Έτος	Χιλιάδες δραχ
1859	2.559
1860	4.152
1861	4.933
1862	6.388
1868	6.689
1864	7.071
1865	7.060
1866	7.121
1867	7.048
1868	7.076
1869	7.134
1870	6.858
1871	6.753
1872	6.530
1873	6.676
1874	7.755
1875	12.078
1876	16.280
1877	18.025
1878	24.852
1879	26.653
1880	30.926
1881	38.736
1882	32.255
1883	35.909
1884	43.191
1883	47.894
1886	47.096
1887	46.136
1888	45.752
1889	41.625
1890	37.664
1891	38.618
1892	36.988

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.5

Έντοκες καταθέσεις και καταθέσεις ταμειυτηρίου (σύνολο χώρας)

Έτος	Χιλιάδες δραχ
1859	6.827
1860	1.085
1861	10.977
1862	9.734
1863	9.056
1864	9.269
1865	11.095
1866	2.725
1867	11.311
1868	12.831
1869	13.678
1870	15.765
1871	15.396
1872	18.002
1873	18.844
1874	19.972
1875	21.539
1876	23.415
1877	26.502
1878	29.636
1879	33.278
1880	49.467
1881	64.184
1882	77.878
1883	81.537
1884	98.132
1885	98.468
1886	100.576
1887	103.287
1888	102.756
1889	102.581
1890	100.001
1891	98.017
1892	95.852

1.4 Τα πρώτα βήματα της Ελληνικής Βιομηχανίας (1865-75)

Έχοντας ήδη προβεί σε μια επισκόπηση των ευρύτερων πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών που επικρατούσαν στην Ελλάδα μετά την Ανεξαρτησία, μπορούμε να αναλύσουμε λεπτομερειακά το πώς αναπτύχθηκε η βιομηχανία στην πρώτη, κυρίως δεκαετία της ζωής της μέσα σε αυτό το περιβάλλον, μέχρι δηλαδή και το 1875. Τότε ολοκληρώνεται η πρώτη φάση ταχύρυθμης ανάπτυξης της, ενώ μέχρι το 1883-84 η βιομηχανία περνά σε ένα στάδιο ωριμότητας, το οποίο χαρακτηρίζεται μεν από κάμψη των ρυθμών αύξησης νέων μονάδων, όμως οι ήδη υφιστάμενες αυξάνουν το δυναμικό τους. Κάπου στο τέλος της δεκαετίας του 1880, ξεκινά η τρίτη περίοδος με την κάμψη να λαμβάνει διαστάσεις ύφεσης. Η κατάσταση όμως θα αναστραφεί και η βιομηχανική παραγωγή θα επιταχυνθεί προς το τέλος του αιώνα.

Ανάλογα με το είδος της παραγωγής του, θα κατατάξουμε τις βιομηχανίες την εποχή που μας αφορά στις εξής κατηγορίες: βιομηχανίες τροφίμων, κλωστοϋφαντουργίας, κατεργασίας μετάλλων (σιδηρουργείο, χυτήρια), βιομηχανίες δερμάτων και ξύλου, χημικές βιομηχανίες καθώς και διάφορες βιομηχανίες όπως χάρτου, δομικών υλικών, κεραμικών κ.λ.π.

Αν και οι πρώτες βιομηχανικές μονάδες αφορούσαν κυρίως υδροκίνητα νηματουργεία και εκκοκκιστήρια στην Βοιωτία το 1863-64, γρήγορα η εκβιομηχάνιση επιταχύνεται και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Στα τέλη της δεκαετίας του 1860 οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις δεν ξεπερνούσαν σε αριθμό τις 30, ενώ το 1875 ανέρχονταν σε 150 μεταξύ των οποίων 107 ατμοκίνητες. Από το 1876 όμως, μέχρι το 1880 οι ρυθμοί πέφτουν αισθητά, καθώς ιδρύονται και λειτουργούν μόλις 15-20 βιομηχανίες επιπλέον.

Σχεδόν όλα τα μηχανικά εργοστάσια ήταν συγκεντρωμένα σε παραθαλάσσια αστικά κέντρα, καταδεικνύοντας την σπουδαιότητα των θαλάσσιων συγκοινωνιών, αλλά και την ανυπαρξία χερσαίων μεταφορικών μέσων προς την ενδοχώρα. Η κατάσταση αυτή δεν θα αλλάξει ούτε και μετά την κατασκευή των μεγάλων έργων προς τα τέλη του αιώνα. Την λύση έδωσαν από μόνες τους οι ίδιες οι ηπειρωτικές πόλεις, δημιουργώντας «δορυφόρους» πόλεις-λιμάνια οι οποίες βρίσκονταν πολύ κοντά τους. Παραδείγματα τέτοια είναι η Αθήνα με τον Πειραιά, η Άμφισσα με την Ιτέα και η Λαμία με την Στυλίδα. Παρόλα αυτά, στο τέλος του αιώνα η απόσταση που χωρίζει τις παραθαλάσσιες πόλεις από τις υπόλοιπες σε ότι αφορά την εκβιομηχάνιση, παίρνει τεράστιες διαστάσεις με σημαντικότερη την αλματώδη βιομηχανική ανάπτυξη κατά πρώτο λόγο του Πειραιά και κατά δεύτερο λόγο της Πάτρας.

Ξαναγυρνώντας στην περίοδο 1868-1875, η βιομηχανία επικρατείται από δύο τάσεις. Η πρώτη είναι ο εκσυγχρονισμός των παραδοσιακών βιοτεχνιών με τη χρήση μηχανικού εξοπλισμού και η δεύτερη η εμφάνιση νέων βιομηχανικών κλάδων που είτε ευνοούνται από την εξάπλωση μιας καλλιέργειας (βαμβάκι), είτε είναι ξένες ως προς τον φυσικό πλούτο μιας περιοχής (χαρτί, γυαλί)

Οι βιομηχανικοί κλάδοι που αναπτύσσονται πιο πολύ είναι αυτοί της αλευροβιομηχανίας και της κλωστοϋφαντουργίας. Οι απαρχές της κλωστοϋφαντουργίας συνδέονται άμεσα με την βαμβακοβιομηχανία, αφού αποτελεί ουσιαστικά τον επίγονο της. Ήδη από το 1862, εγκαταστάθηκαν στη Λιβαδειά οι πρώτες εκκοκκιστικές μηχανές, και ακολούθησαν η Λαμία, η Στυλίδα, ο Πειραιάς και η Ερμούπολη. Τρία χρόνια μετά, στη Λιβαδειά θα τεθεί σε λειτουργία για πρώτη φορά στην Ελλάδα κλωστικό μηχάνημα. Την ίδια χρονιά στην Πάτρα το ήδη υπάρχον

εργοστάσιο γλυκόριζας θα μετατραπεί σε κλωστήριο. Οι ρυθμοί ανάπτυξης της κλωστοϋφαντουργίας θα επιταχυνθούν στα επόμενα χρόνια και το 1869 ο Αθανάσιος Βολωνάκης θα ιδρύσει το πρώτο νηματουργείο στον Πειραιά. Την επόμενη πενταετία δημιουργήθηκαν συνολικά δώδεκα νέα νηματουργεία, ανεβάζοντας τον αριθμό τους σε 18 σε όλη την Ελλάδα, με κινητήρια δύναμη 465 ίππων, 36.500 ατράκτων και αριθμό εργαζομένων πάνω από 1.000¹³, αποτελώντας την πρώτη ελληνική βιομηχανία με τη σύγχρονη για την εποχή έννοια του όρου.

Την ίδια περίοδο στην Ερμούπολη, μια παραδοσιακή για την περιοχή βιομηχανία αναπτύσσεται με ταχείς ρυθμούς. Αυτή είναι η βυρσοδεψία, με πρώτους βιομηχάνους τους Σαλούστρο και Καλουτά να διαθέτουν σχετικές εγκαταστάσεις. Αμέσως μετά, προστέθηκε και μια τρίτη ατμοκίνητη μονάδα, ενώ τρεις από τις υπόλοιπες δευτερεύουσες επιχειρήσεις εξελίσσονται σε μεγάλα χειροκίνητα εργαστήρια, με την ακαθάριστη αξία της παραγωγής να ξεπερνά τα 10 δις δραχ το 1875 σε σχέση με τα 6 δις δραχ του 1867.¹⁴ Στις βυρσοδεψίες της Σύρου καταγράφηκε έντονη απεργιακή κινητοποίηση από πλευράς εργαζομένων, με σκοπό την αύξηση των ημερομισθίων, πρωτοφανή γεγονότα για τα ελληνικά δεδομένα.

Σημαντική θέση στην εκβιομηχάνιση που συντελέστηκε στην χώρα, κατείχε και η μεταλλουργία. Μέχρι το 1869, ο κλάδος αποτελούνταν από τεχνίτες ή μικρά εργαστήρια τα οποία ήταν παρακλάδια βιομηχανικών εγκαταστάσεων που είχαν άλλη κύρια δραστηριότητα. Η πρώτη μεγάλη επένδυση ανήκε στην εταιρία Σερπιέρη-Ρου στο Λαύριο το 1865, η οποία ανέλαβε την αξιοποίηση των αρχαίων σκωριών για την παραγωγή αργυρούχου μολύβδου. Το 1873 ο Συγγρός και ο Μπαλτατζής ως εκπρόσωποι ενός επενδυτικού ομίλου από την Κωνσταντινούπολη εξαγόρασαν την Σερπιέρη-Ρου, επενδυτική κίνηση μοναδική για την εποχή της.

Το 1860 ιδρύθηκε στον Πειραιά από τον Κωνσταντινουπολίτη Γεώργιο Βασιλειάδη εργοστάσιο ξυλουργοποιίας και μηχανουργείο το οποίο καταστράφηκε από πυρκαγιά το 1868. Ο Βασιλειάδης, με αφορμή την καταστροφή της επιχείρησής του, αφοσιώθηκε στην αναβάθμισή της, με αποτέλεσμα σε λίγο διάστημα να εξελιχθεί στο μεγαλύτερο λεβητοποιείο του Πειραιά. Επίσης, αξιόλογα μηχανουργεία του Πειραιά ανήκαν στον Άγγλο Τζων Μακ Δουάλ και στους Γάλλους αδερφούς Στεφάν και Βαρθολομαίου Περρέν, ενώ αυτά που ξεχωρίζουν στην υπόλοιπη Ελλάδα βρισκόταν στην Πάτρα και τη Σύρο με την επωνυμία «Ελληνική Ατμοπλοία».

Στη Δυτική Ελλάδα, και ειδικότερα στα Ιόνια νησιά, ο κλάδος της σαπυνοποιίας γνώρισε την ίδια εποχή μεγάλη άνθηση. Αυτό οφείλεται στην ύπαρξη μεγάλης παραγωγής λαδιού (περισσότερο από το 60% της παραγωγής σε όλη τη χώρα) στην Κέρκυρα και τη Ζάκυνθο. Η σαπυνοποιία πήρε μεγάλη ώθηση τη δεκαετία του 1870, όταν εισήχθη μια νέα μέθοδος εξαγωγής λαδιού από τους ελαιοπυρήνες με χημική μέθοδο.

Κλείνοντας την καταγραφή της βιομηχανικής δραστηριότητας, θα πρέπει να αναφέρουμε και την ανάπτυξη μονάδων οι οποίες δεν ανήκαν σε κάποιο από τους ανώτερους κλάδους. Τα κυριότερα από αυτά ήταν τα υαλουργεία του Πειραιά και της Σύρου, το εργοστάσιο χαρτιού του Βαρουζάκη, το πυριτιδοποιείο του Μωραϊτίνη και το εργοστάσιο ξύλινων κιβωτίων της Πάτρας.

¹³ Ο ακριβής αριθμός τους δεν υπάρχει, λόγω έλλειψης επίσημων στατιστικών στοιχείων, Χρ. Χατζηιωσήφ (1993)

¹⁴ Το ποσό δεν είναι αποπληθωρισμένο.

1.5 Η επίδραση της Μεγάλης Ύφεσης στην Ελλάδα

Η επιχειρηματική «έκρηξη» της περιόδου 1865-75, δυστυχώς δεν είχε την αναμενόμενη συνέχεια. Προκειμένου να εντοπίσουμε τα αίτια της νέας αυτής πραγματικότητας, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας τις διεθνείς εξελίξεις και πώς αυτές επηρέασαν άμεσα την οικονομία της Ελλάδας, αφού αυτή διατηρούσε στενούς εμπορικούς δεσμούς με τις πληττόμενες από την ύφεση ευρωπαϊκές οικονομίες. Το εν λόγω φαινόμενο της οικονομικής κάμψης πρωτοεμφανίστηκε στη Δυτική Ευρώπη μετά το 1873 και ολοκληρώθηκε 20 χρόνια μετά. Επιγραμματικά, το κυριότερο χαρακτηριστικό της ύφεσης, η οποία σημειωτέον έλαβε παγκόσμιες διαστάσεις και οι ιστορικοί της έδωσαν την ονομασία Μεγάλη Ύφεση, ήταν η αλόγιστη βιομηχανική παραγωγή, ώστε η συνολική προσφορά να υπερβαίνει κατά πολύ τη ζήτηση, δημιουργώντας συμπίεση των τιμών προς τα κάτω, με συνέπεια τα κέρδη να συρρικνωθούν επικίνδυνα και μεγάλες ποσότητες να παραμένουν αδιάθετες στις αποθήκες των επιχειρήσεων. Οι ζημιές τους θα μπορούσαν να περιοριστούν κάπως εάν οι επιχειρηματίες είχαν την δυνατότητα να προσαρμόζουν τα ημερομίσθια των εργαζομένων τους ανάλογα με τις ανάγκες της αγοράς. Το «όπλο» αυτό όμως δεν ήταν στην διάθεσή τους πλέον, καθώς τα εργατικά συνδικάτα κατείχαν την απαραίτητη δύναμη ώστε να διαπραγματεύονται προς όφελος τους τις συμβάσεις εργασίας.

Στο ήδη αρνητικό κλίμα που δημιουργήθηκε, ήρθε να προστεθεί και η εισαγωγή στην ευρωπαϊκή αγορά φθηνών αμερικανικών δημητριακών και πρώτων υλών¹⁵, προκαλώντας σοβαρά προβλήματα στον αγροτικό τομέα, που όπως θα δούμε στη συνέχεια, είχε αλυσιδωτές αντιδράσεις και στην ελληνική γεωργία.

Πολύ σύντομα, η ελληνική οικονομία δέχτηκε τις πρώτες συνέπειες της ύφεσης χωρίς την δυνατότητα ουσιαστικής αντίδρασης, αφού αυτή επρόκειτο για μια αδύναμη και νεαρή οικονομία με υψηλό βαθμό εξάρτησης από το εξωτερικό εμπόριο. Ειδικότερα η μεγάλη Ύφεση επηρέασε και καθόρισε την πορεία της ελληνικής οικονομίας σε 4 κυρίως τομείς.

Ο πρώτος τομέας που επηρεάστηκε άμεσα από τις διεθνείς συγκυρίες ήταν η πτώση των αγροτικών τιμών. Η πτώση αυτή προήλθε από τη μείωση των εξαγωγών των γεωργικών προϊόντων, αφού η ζήτηση από το εξωτερικό μειώθηκε δραματικά εξαιτίας του αρνητικού κλίματος που περιγράψαμε λίγο πριν. Το κύριο εξαγωγίμο αγροτικό προϊόν της Ελλάδας, η σταφίδα, έπαψε να έχει ζήτηση από την αγγλική αγορά, η τιμή της ευτυχώς όμως αντιστάθηκε για αρκετά χρόνια λόγω του ανοίγματος της προς την γαλλική αγορά. Μακροχρόνια, η επίπτωση της αύξησης της παραγωγής της θα οδηγήσει σε μαρασμό ολόκληρης της αγροτικής τάξης με αποκορύφωμα τη σταφιδική κρίση του 1892.

Παρόμοια πορεία είχε και η τιμή του σιταριού η οποία κατέρρευσε το 1882. Την ίδια τάση ακολούθησε η τιμή του λαδιού, ενώ κάπως καλύτερα ήταν τα πράγματα για το βαμβάκι του οποίου η τιμή την ίδια εποχή κατάφερε να συγκρατηθεί στις 2 δρχ ανά οκά.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες ο αγροτικός κόσμος δεν κατάφερε να αντεπεξέλθει στις διεθνείς πιέσεις, είτε αλλάζοντας καλλιέργειες προς πιο περιζήτητα γεωργικά προϊόντα, είτε αυξάνοντας την παραγωγικότητα μέσω της υιοθέτησης νέων τεχνολογιών παραγωγής ώστε να αντισταθμίσει την ελεύθερη πτώση των τιμών, με συνέπεια το μαρασμό της υπαίθρου.

¹⁵ Β. Κρεμμυδάς (διεύθυνση), (1999), σελ. 164.

Ο δεύτερος τομέας που επλήγη από την Μεγάλη Ύφεση, ήταν ο βιομηχανικός. Τα αίτια εδώ της πτώσης των τιμών οφείλονται στον έντονο ανταγωνισμό μεταξύ των ανεπτυγμένων χωρών, ιδίως της Αγγλίας η οποία έχανε την πρωτοκαθεδρία στην οικονομία και τη Γερμανία η οποία ήταν η νέα ανερχόμενη δύναμη, προκειμένου να κατακτήσουν νέες αγορές σε πρόωμη φάση ανάπτυξης. Το κατάλληλο περιβάλλον φαίνεται να υπήρχε στην Ελλάδα, ενώ το φαινόμενο έγινε πιο έντονο όταν η ζήτηση μειώθηκε αισθητά στη Δυτική Ευρώπη με αποτέλεσμα η ανακάλυψη νέων χωρών, προσφορές σε εκμετάλλευση, να είναι ζωτικής σημασίας για την επιβίωση των βιομηχανιών.

Θύμα αυτής της επεκτατικής στρατηγικής των ξένων επιχειρήσεων, ήταν η ελληνική βαμβακοβιομηχανία η οποία δεν κατάφερε να μπει στην αγορά νημάτων, μη μπορώντας να συναγωνιστεί τις αντίστοιχες αλλοδαπές. Έντονες πιέσεις όμως δέχτηκε και η μεταλλουργία, εξαιτίας της πτώσης των τιμών των ενδιάμεσων προϊόντων της (σίδηρος, ορυκτά). Ειδικότερα ο σίδηρος κόστιζε στον Πειραιά 19,80 δρχ ανά καντάρι το 1866, στη Σύρο 16,80 δρχ το 1875, και 11 δρχ το 1881.¹⁶ Αυτή η εξέλιξη ανάγκασε τις εγχώριες επιχειρήσεις να περιορίζονται μόνο στην εξαγωγή ακατέργαστων μεταλλευμάτων, χωρίς να έχουν την δυνατότητα περαιτέρω ανάπτυξης, προοπτική που έτσι κι αλλιώς ήταν δυσοίωνη λόγω και της μικρής εσωτερικής αγοράς.

Η Μεγάλη Ύφεση, ξύπνησε τα αντανάκλαστικά των κρατών τα οποία ως σε πρώτη αντίδραση στην παρατεταμένη ύφεση, εισήγαγαν την έννοια του κρατικού παρεμβατισμού και προστασίας των δικών τους βιομηχανιών. Σε ανάλογη πολιτική κινήθηκε και το ελληνικό κράτος με τα τρία δασμολόγια του Τρικούπη του 1884, του 1887 και του 1892 τα οποία είχαν δύο στόχους. Ο πρώτος ήταν να μειωθούν οι εισαγωγές και να βελτιωθεί η κατάσταση του εμπορικού ισοζυγίου.¹⁷ Ο δεύτερος ήταν η αύξηση των εσόδων του κράτους, αφού οι εισπράξεις από τα τελωνεία αποτελούσαν κύρια πηγή άντλησης εσόδων.¹⁸ Οι δύο αυτοί λόγοι ήταν περίπου οι βασικοί άξονες άσκησης οικονομικής πολιτικής για όλες τις Ευρωπαϊκές χώρες. Ειδικά όμως για την Ελλάδα, ο Τρικούπης χρησιμοποίησε τους δασμούς και ως μέσο προστασίας της σταφίδας, χαρίζοντάς της μεγάλο εξαγωγικό συγκριτικό πλεονέκτημα.

Προηγουμένως, αναφέραμε ότι η Μεγάλη Ύφεση ανάγκασε τις Ευρωπαϊκές επιχειρήσεις να στραφούν σε «απάτητες» αγορές ώστε να διαθέσουν την πλεονασματική τους παραγωγή. Πλεόνασμα όμως δεν υπήρχε μόνο σε προϊόντα αλλά και σε κεφάλαια χρηματικά. Οι Ευρωπαίοι κεφαλαιούχοι, γνωρίζοντας ότι οι επενδύσεις στις χώρες καταγωγής τους δεν ήταν πλέον προσοδοφόρες, αναζητήσαν νέες και επωφελείς τοποθετήσεις των χρωμάτων τους. Σε αυτήν την προσπάθεια οφειλόταν πιθανότατα η απόφαση να επιτραπεί στη χώρα μας να έχει πρόσβαση στο διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα από το 1878 και μετά το συνέδριο του Βερολίνου. Κεφάλαια τα οποία ναι μεν ήταν απολύτως χρήσιμα για την ανάπτυξη της Ελλάδας, όμως η κακοδιαχείριση τους συντέλεσε στην κήρυξη πτώχευσης του ελληνικού κράτους το 1893, αναστέλλοντας τις πληρωμές προς τους οφειλότες του.

¹⁶ Χρ. Αγριαντώνη, (1986), σελ. 255.

¹⁷ Το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου το 1882 ανερχόταν σε 66 εκατ. δρχ.. Χρ. Αγριαντώνη, (1986)

¹⁸ Την εποχή εκείνη οι τελωνειακοί φόροι αποτελούσαν το 25 – 30% του εθνικού εισοδήματος, όταν στις περισσότερες Ευρωπαϊκές χώρες οι φόροι κυμαίνονταν μεταξύ 6 – 12%, Χρ. Χατζηιωσήφ, (1993)

Η κρίση της βιομηχανίας

Σε αυτό το σημείο χρήσιμο θα ήταν να αναφερθούμε διεξοδικότερα στην κρίση που έπληξε όλους τους κλάδους της βιομηχανίας μετά το 1875, δείχνοντας με άμεσο τρόπο τις αδυναμίες που είχε. Μέσα σ' ένα ασταθές γεωπολιτικό περιβάλλον (με τις προσαρτήσεις των Επτανήσων και της Θεσσαλίας το 1864 και το 1881 αντίστοιχα), και τη Μεγάλη Ύφεση να κάνει αισθητή την παρουσία της και στη χώρα μας, η ελληνική βιομηχανία αλλά και η οικονομία γενικότερα, δεν κατάφερε να διατηρήσει τους υψηλούς αναπτυξιακούς ρυθμούς που είχε αποκτήσει τα προηγούμενα χρόνια

Την κρίση αυτή μπορούμε να την χωρίσουμε σε δύο φάσεις. Η πρώτη, μεταξύ 1875-77, σηματοδεύτηκε πέρα από τις επιπτώσεις της διεθνούς ύφεσης στην ελληνική οικονομία, και από την διακοπή των ανταλλαγών με την Τουρκία, εξ' αιτίας της Ανατολικής κρίσης. Ο μεγάλος χαμένος ήταν η βαμβακοβιομηχανία, η οποία ήδη αντιμετώπιζε προβλήματα υπερπαραγωγής. Η κατάσταση διορθώθηκε εν μέρει το 1878 μετά την επανέναρξη των εμπορικών συναλλαγών με την Τουρκία και την επικείμενη προσάρτηση της Θεσσαλίας,¹⁹ η οποία δημιούργησε πολλές προσδοκίες ανάκαμψης.

Ανάκαμψη η οποία μόνο πρόσκαιρη ήταν, και τα προβλήματα επανήλθαν την περίοδο 1883-87. Για πρώτη φορά τότε ξέσπασε στην Ελλάδα κρίση βιομηχανικού τύπου, με την αναστολή των πληρωμών των επιχειρήσεων προς τους οφειλότες τους και την κήρυξη πτώχευσης εκατοντάδων από αυτές. Ως δικλείδα ασφαλείας δεν λειτούργησε όμως ούτε το Χρηματιστήριο Αξιών Αθηνών, λόγω της απειρίας του (ιδρύθηκε μόλις το 1875), ενώ και ο θεσμός της ανώνυμης εταιρίας δεν είχε καθιερωθεί στη συνείδηση του Έλληνα επιχειρηματία.

Ούτε και η δημοσιονομική πολιτική κατάφερε να αναστρέψει την κατάσταση, με το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου να αυξάνεται συνεχώς, λόγω των αυξήσεων των εισαγωγών μεταξύ 1880-82 (λιγότερες σε αξία από 100 εκατ. φράγκα το 1876-79, σε 192 εκατ. φράγκα το 1882), και την αδυναμία των εξαγωγών να καλύψουν το έλλειμμα αυτό. Άμεση συνέπεια αυτού ήταν η δραχμή να διολισθαίνει συνεχώς έναντι του γαλλικού φράγκου, ενώ η ελληνική κυβέρνηση παρακολουθούσε ανήμπορη να αντιδράσει στις κερδοσκοπικές τάσεις εναντίον των μεγάλων ανωνύμων εταιριών.

Συνολικά, η επιβράδυνση της εκβιομηχάνισης φαίνεται παραστατικά από την πτώση του ρυθμού δημιουργίας νέων εργοστασίων. Την περίοδο 1875-1892 δημιουργήθηκαν περίπου 50 εργοστάσια, όταν την περίοδο 1865-1875 δημιουργήθηκαν πάνω από 100. Ξεκινώντας από τους παραδοσιακούς κλάδους της βιομηχανίας, ειδική αναφορά αξίζει στην αλευροβιομηχανία η οποία σταδιακά συγκεντρώθηκε στον Πειραιά, όχι τόσο σε απόλυτα νούμερα εργοστασίων όσο στην συνολική παραγωγή. Την περίοδο 1875-77, παρατηρήθηκε στασιμότητα σε όλο τον κλάδο λόγω του Ρωσοτουρκικού πολέμου, ενώ τα επόμενα χρόνια η στασιμότητα παγιώθηκε καθώς καμία νέα εγκατάσταση δεν ιδρύθηκε, ούτε εκσυγχρονίστηκαν τουλάχιστον οι ήδη υφιστάμενες μονάδες, που ούτως ή άλλως χαρακτηρίζονταν από αστάθεια.²⁰ Αυτό οφείλονταν κυρίως στην εξάρτησή τους από την τιμή των σιτηρών και στην αδυναμία πρόσβασης των βιομηχάνων από την επαρχία στο επίσημο χρηματοπιστωτικό σύστημα.

¹⁹ Η απόφαση ελήφθη στο Συνέδριο του Βερολίνου το 1878.

²⁰ Το 1890 στον Πειραιά λειτουργούσαν 14 ατμόμυλοι, οι οποίοι μέχρι το 1900 άλλαξαν ιδιοκτησιακό καθεστώς 35 φορές. Μ. Δρίτσα, (1990)

Ακόμη μεγαλύτερη υποχώρηση είχαν οι δύο παλαιότεροι βιομηχανικοί κλάδοι της χώρας, η βυρσοδεψία και η μεταλλουργία. Παρόλο που οι πληροφορίες για την πορεία τους είναι ελλιπείς (οι πρώτες επίσημες καταγραφές άρχισαν το 1920), μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η κρίση ήταν ιδιαίτερα έντονη. Τα περισσότερα μεταλλουργεία της εποχής κήρυξαν πτώχευση και έκλεισαν, όπως το μεταλλουργείο του Δουρούτη το 1875 και το μεταλλουργείο στην Ελλάδα. Η κάμψη του κλάδου της βυρσοδεψίας ήταν η αιτία της βαθμιαία παρακμής της Ερμούπολης όπου πολλές επιχειρήσεις ανέστειλαν τη λειτουργία τους, φαινόμενο το οποίο επηρέασε και την υπόλοιπη χώρα, με κυριότερο παράδειγμα το κλείσιμο του μεγαλύτερου ατμοκίνητου βυρσοδεψείου στον Πειραιά περίπου το 1885.

Ιδιαίτερες εξελίξεις όμως δεν υπήρχαν ούτε και στις νεότερες βιομηχανίες, την χημική βιομηχανία και την μεταλλουργία, παρά το γεγονός ότι γύρω στο 1880 δημιουργούνται 3 νέα μηχανουργεία εκ των οποίων τα 2 (των Βασιλειάδη και Μακ Δούαλ) επεκτείνονται σταθερά. Η επέκτασή τους ανακόπηκε μετά την αδυναμία τους να καθετοποιήσουν την παραγωγή τους και την αθρόα εισαγωγή από το εξωτερικό αφορολόγητων μηχανών, οι οποίες ήταν ευθέως ανταγωνιστικές προς τις αντίστοιχες ελληνικές. Η μόνη λύση που απέμενε πλέον στις ντόπιες βιομηχανίες ήταν η στροφή του προς άλλες διεξόδους με πιο αξιόλογη ίσως αυτή του Βασιλειάδη, ο οποίος ασχολήθηκε με την κατασκευή αγροτικών εργαλείων χωρίς όμως ιδιαίτερη επιτυχία. Το 1885 επικεντρώθηκε στην ελαιοπαραγωγή, με έντονη τη φημολογία ότι είχε εφεύρει ένα νέου τύπου ελαιοπιεστήριο, επιχείρηση την οποία εγκατέλειψε και αυτή λίγα χρόνια μετά.

Αντίθετα ο Μακ Δούαλ αποφάσισε να διαφοροποιήσει την παραγωγή του μηχανουργείου του πλήρως. Κατασκεύαζε κάθε είδους αντικείμενα για άλλες βιομηχανίες, οικοδομές και δημόσια έργα. Η λύση αυτή όμως ήταν εντελώς πρόσκαιρη αφού η βελτίωση της παραγωγικότητας και η αύξηση της παραγωγής ήταν ανέφικτη. Η τελική κάλυψη και των δύο μηχανουργείων ήταν η μετατροπή τους γύρω στο 1900 σε ναυπηγοεπισκευαστικούς σταθμούς.

Στον άλλο νέο κλάδο, της χημικής βιομηχανίας, η κατάσταση εκ πρώτης όψεως έμοιαζε καλύτερη. Και αυτό επειδή ναι μεν παρατηρήθηκε αύξηση των εγκαταστάσεων, όμως δεν έγινε κάποια ουσιαστική αλλαγή. Δηλαδή, δεν εισήχθησαν νέες παραγωγικές μέθοδοι, ούτε οι παλαιές επεκτάθηκαν σε άλλες φάσεις παραγωγής πέρα από τις ήδη τυπικές. Η μοναδική αξιόλογη προσπάθεια έγινε στη Ζάκυνθο, όπου μια επιχείρηση πυρηνελαίου παρασκεύασε διθειούχο άνθρακα, ουσία απαραίτητη για την παραγωγή πυρηνελαίου. Σύντομα και αυτό το εγχείρημα απέτυχε αφού η εισαγωγή του άνθρακα από το εξωτερικό ήταν πολύ φθηνότερη.

Κάπως έτσι κλείνει ένα πολύ σημαντικό κεφάλαιο για την ελληνική βιομηχανία στην νεότερη φάση της ελληνικής ιστορίας. Οι οιωνοί δεν ήταν καθόλου καλοί για το μέλλον, με αποκορύφωμα την σταφιδική κρίση του 1892 και την κήρυξη πτώχευσης του ελληνικού κράτους τον επόμενο χρόνο. Κρίνοντας αντικειμενικά την εξέλιξη της εκβιομηχάνισης έχουμε αρκετά θετικά στοιχεία να της αναγνωρίσουμε, λαμβάνοντας υπόψη και το γεγονός ότι μετρούσε τότε μόλις 25 χρόνια ζωής. Δυστυχώς όμως αυτά δεν ήταν αρκετά ώστε να αποκτήσει στέρεες βάσεις και η πρόοδος της αφορούσε, είτε επιχειρήσεις που μεγεθύνονταν εις βάρος άλλων του ίδιου κλάδου, είτε προγραμματίστες πρωτοβουλίες μεμονωμένων επενδυτών οι οποίοι απέβλεπαν στην αποκόμιση βραχυχρόνιων οφελών. Η εσωτερική αγορά αν και μικρή σε μέγεθος,²¹ παρέμεινε ανεκμετάλλευτη, δίνοντας το δικαίωμα σε ξένες επιχειρήσεις, να εισέλθουν στην Ελλάδα και να εκμεταλλευτούν το φυσικό της

²¹ Η Ελλάδα το 1892 είχε πληθυσμό 2.289.675 κατοίκους.

πλούτο. Παράλληλα, η εσωστρέφεια των ντόπιων βιομηχανιών δεν τις άφησε να ανοιχτούν προς τις αγορές του εξωτερικού, ώστε να καλύψουν μέρος τουλάχιστον των απωλειών, στοιχείο που εκτός των άλλων δείχνει ότι δεν ήταν καθόλου ανταγωνιστικές. Σ' αυτό συνέβαλε και η κρατική πολιτική του προστατευτισμού, μετατρέποντάς τες σε κρατικοδίαιτες εταιρίες, οι οποίες σε περιόδους οικονομικής ύφεσης κατέφευγαν στην προστασία του δημοσίου ώστε να επιβιώσουν.

Στο επόμενο κεφάλαιο θα εξετάσουμε πως η ελληνική βιομηχανία πορεύτηκε κάτω από αυτές τις συνθήκες μέχρι και την έναρξη του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, λαμβάνοντας ως αφετηρία της το έτος 1893, μετά δηλαδή την οικονομική κατάρρευση του ελληνικού κράτους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η Ελληνική Βιομηχανία (1893-1940)

2.1 Οι θεσμικές και κοινωνικές αλλαγές στα τέλη του 19^{ου} αιώνα – 1912 και η δεύτερη εκβιομηχάνιση.

Περίληπτικά, η βιομηχανική εικόνα της Ελλάδος μετά το 1893 έχει αλλάξει περισσότερο αριθμητικά παρά ποιοτικά. Ειδικότερα, οι μηχανικές εγκαταστάσεις διπλασιάστηκαν και το εργατικό δυναμικό τριπλασιάστηκε από το 1865 με αποτέλεσμα η χώρα μας να διαθέτει 220 εργοστάσια με συνολική δύναμη 10.000 ατμούπων, στα οποία απασχολούνταν περισσότεροι από 15.000 εργάτες. Πρωταγωνίστρια πόλη αναδείχτηκε ο Πειραιάς, ο οποίος εξελίχθηκε σε εμπορικό και βιομηχανικό κέντρο ολόκληρης της χώρας με 50.000 κατοίκους και περίπου 75 εγκαταστημένες βιομηχανίες, μεταξύ των οποίων και μια μεγάλη βαμβακουργία με 2.500 εργάτες υπαλληλικό προσωπικό. Η «ψαλίδα» εκβιομηχάνισης μεταξύ Πειραιά και υπόλοιπης χώρας άνοιξε οριστικά, θέτοντας τις βάσεις για τον μελλοντικό «υδροκεφαλισμό» της πρωτεύουσας και μαζί με τον ήδη απαρχαιωμένο μηχανολογικό εξοπλισμό που χρησιμοποιούσαν οι βιομηχανίες, είχαν ως συνέπεια την άνιση κατανομή και τη στάσιμη παραγωγικότητα της ελληνικής βιομηχανίας.

Με την πάροδο όμως των ετών, η εικόνα αυτή αντιστράφηκε. Τα αίτια της αλλαγής, τα οποία οδήγησαν στη Δεύτερη εκβιομηχάνιση, μπορούν να αποδοθούν σε πολλούς παράγοντες. Κατ' αρχήν, η δημοσιονομική πολιτική που ασκήθηκε αμέσως μετά την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου το 1898, ο οποίος επέβαλε στη χώρα μας την απόσυρση των πληθωριστικών τραπεζογραμμάτων και τη δέσμευση κάθε εσόδου της μέχρι να εξοφληθούν οι πιστωτές της. Η κίνηση αυτή και μεν προκάλεσε πολλές εσωτερικές αντιδράσεις, όμως συνέβαλε αποφασιστικά στην επαναφορά της οικονομικής ισορροπίας μέσω της τιθάσευσης του υπερπληθωρισμού και της ανατίμησης της δραχμής έναντι του γαλλικού φράγκου, ώστε μετά από δεκαετή συνεχή υποτίμηση της, το 1909 η ισοτιμία να επανέλθει στο 1:1.²² Η ανατίμηση υποβοηθήθηκε και από την μείωση του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου μέσω της αύξησης των εσόδων από την ακμάζουσα εμπορική ναυτιλία, και των μεγάλων εισροών μεταναστευτικών εμβασμάτων τα οποία ήταν αφορολόγητα, εξαιτίας του γεγονότος ότι σε μεγάλο βαθμό ήταν αδήλωτα. Εδώ όμως θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η ανατίμηση, μακροπρόθεσμα, φάνηκε επιζήμια για την ελληνική βιομηχανία καθώς έτσι μειώθηκε η ανταγωνιστικότητα της ιδιαίτερα για τα προς εξαγωγή προϊόντα.

Ένας ανασταλτικός παράγοντας για την εξέλιξη της βιομηχανίας όπως ήδη αναλύσαμε, ήταν η μικρή εσωτερική αγορά της Ελλάδας λόγω του μικρού πληθυσμού της. Το σκηνικό άρχισε σιγά – σιγά να αλλάζει καθώς την 30ετία 1880-1909 ο πληθυσμός της αυξήθηκε κατά 57,3% και πιο συγκεκριμένα από 1.695.161 κατοίκους το 1880 σε 2.666.597 το 1909.²³ Εμπόδιο στη δημογραφική ανάπτυξη δεν αποτέλεσε ούτε το μαζικό μεταναστευτικό ρεύμα προς τις ΗΠΑ, με την αγροτική

²² Το 1895 η ισοτιμία δραχμής και φράγκου ήταν 1,80:1 και το 1902 1,65:1.

²³ Π. Ε. Πετράκης, (1992), σελ. 27.

έξοδο, καθώς αντιστάθμισμα σε αυτό, έστω και μικρό, αποτέλεσαν οι Έλληνες πρόσφυγες από την Ανατολική Ρωμυλία και τη Μακεδονία.²⁴

Το άνοιγμα της εσωτερικής αγοράς επιταχύνθηκε και από το γιγαντιαίο πρόγραμμα δημοσίων επενδύσεων των δύο τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα, το οποίο επιδείνωσε την οικονομική κατάσταση της χώρας, όμως είχε ευεργετικά αποτελέσματα στον τομέα των συγκοινωνιών βγάζοντας πολλές ηπειρωτικές περιοχές από την αφάνεια και μειώνοντας το κόστος μεταφοράς, ιδίως των α' υλών από τον τόπο παραγωγής στον τόπο κατανάλωσης. Ενδεικτική αυτής της πολιτικής, είναι η κατασκευή σχεδόν 1.600 χλμ σιδηροδρομικού δικτύου από το 1884 μέχρι και το 1912, ενώ την ίδια περίοδο ασφαλτοστρώθηκε οδικό δίκτυο μήκους 4.000χλμ.

Επίσης, δεν θα πρέπει να αγνοήσουμε και την εμφάνιση μιας νέας μορφής μετοχικής επιχείρησης, την ανώνυμη εταιρία, χάρη στην οποία έγινε εφικτή η συσσώρευση και η επένδυση μεγάλων χρηματικών κεφαλαίων. Αν και ο πρώτος νόμος για τις ανώνυμες εταιρίες θεσπίστηκε μόλις το 1921, ήδη μέχρι και το 1912 είχαν δημιουργηθεί περισσότερες από 25 τέτοιες επιχειρήσεις, νομική μορφή που κυριαρχεί ακόμα και σήμερα μεταξύ των μεγάλων βιομηχανιών παγκοσμίως.

Τα πρώτα σημάδια οικονομικής ανάκαμψης, λοιπόν, δεν αποτέλεσαν έκπληξη αλλά συνέργια πολλών συγκυριών, σχεδόν ταυτόχρονων. Τα θετικά μηνύματα λήφθηκαν καταρχήν από τον τραπεζικό κλάδο. Κάπως έτσι εξηγείται η ίδρυση νέων τραπεζών, όπως η Τράπεζα Αθηνών το 1893, με κεφάλαιο ομογενών τραπεζικών υπό την εποπτεία του Ι. Πεσμαζόγλου, η οποία ήταν η πρώτη ελληνική τράπεζα καταθέσεων. Το 1904 ακολούθησε η Τράπεζα Ανατολής, το 1906 η Λαϊκή Τράπεζα και το 1907 η Εμπορική. Την έκρηξη του κύκλου των τραπεζικών εργασιών μαρτυρά η κατακόρυφη αύξηση των καταθέσεων ταμειευτηρίου από 95.063.000 δρχ το 1895 σε 267.390.000 δρχ το 1912, αύξηση μεγαλύτερη από 280% μέσα σε 18 χρόνια.

Σταδιακά, η ανάκαμψη παρέσυρε και την βιομηχανία. Από τα τελευταία χρόνια του 19^{ου} αιώνα, ιδρύθηκαν νέες βαμβακουργίες στην Ερμούπολη, το Βόλο, τη Νάουσα και την Έδεσσα στην Τουρκοκρατούμενη Μακεδονία, καθώς και βιομηχανίες μαλλιού στην Αθήνα και τον Πειραιά. Στον Πειραιά επιπλέον δημιουργήθηκαν και πολλά εργοστάσια οινοπνεύματος, λόγω της φυλλοξήρας που έπληξε τα ευρωπαϊκά αμπέλια, καλύπτοντας την αυξημένη εξαγωγική ζήτηση.

Τα εκτελούμενα δημόσια έργα της εποχής, ώθησαν τα μηχανουργεία, είτε ήταν μικρά, είτε ήταν μεγαλύτερες εγκαταστάσεις να επεκταθούν ώστε να αντεπεξέλθουν στην μεγάλη ζήτηση που είχε το ελληνικό δημόσιο για έργα υποδομής, όπως τα μηχανουργεία του Βασιλειάδη στον Πειραιά το 1898, του Νεωρίου στην Ερμούπολη την ίδια χρονιά, και το μηχανουργείο του Σταματόπουλου στο Βόλο το 1895.

Εξαιρετική άνοδο σημείωσε την περίοδο 1895-1907 ο μεταλλευτικός τομέας, εξαιτίας της αυξανόμενης ζήτησης για μεταλλεύματα από τις βιομηχανικές χώρες. Κατά συνέπεια, ο όγκος των εξαγωγών τριπλασιάστηκε και το 1906 υπήρχαν 35 μεταλλεία σε όλη τη χώρα στα οποία απασχολούνταν περίπου 12.000²⁵ εργάτες με σημαντικότερο αυτό του Λαυρίου, στο οποίο δημιουργήθηκαν πολλές μικρές ιδιωτικές εταιρίες εκμετάλλευσης μεταλλευτικών προϊόντων.

Κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, δημιουργήθηκαν στην Αθήνα και τον Πειραιά αλλά και στην Πάτρα και το Βόλο λίγο αργότερα, μεγάλα εργοστάσια οικοδομικών υλικών (η αστυφιλία έπαιξε εδώ σπουδαίο ρόλο), ζυθοποιίας, χημικών προϊόντων, χαρτιού και καπνού. Ως πρότυπο ανώνυμης εταιρίας με εκσυγχρονισμένη τεχνολογία παραγωγής καθώς και πρωτότυπη τακτική παραγωγής και προώθησης

²⁴ Έντυπο, Εθνικό θέμα "Μακεδονία".

²⁵ Β. Κρεμμυδάς, ό.π., σελ. 174.

των προϊόντων της ήταν η Α.Ε. Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων στην Δραπετσώνα το 1909.

Αλλά και η τεχνολογία αιχμής της εποχής εκείνης έκανε την εμφάνισή της και στην Ελλάδα. Το 1898 στην Αθήνα ιδρύθηκε η Ελληνική Ηλεκτρική Εταιρεία Συστήματος Thompson – Houston, η οποία το 1903 κατασκεύασε τον πρώτο ατμοηλεκτρικό σταθμό στο Φάληρο, καθώς και μικρότερες εγκαταστάσεις σε 6 άλλες πόλεις. Από το 1910 και μετά, άρχισε ο εξηλεκτρισμός της βιομηχανικής παραγωγής, ο οποίος ολοκληρώθηκε 30 χρόνια μετά.

Και εδώ όμως τα προβλήματα δεν άργησαν να κάνουν αισθητή την παρουσία τους. Την περίοδο 1906-1909 παρατηρήθηκαν κρίση υπερπαραγωγής στην ποτοποιία, διαρθρωτικά προβλήματα στη μεταλλουργία και την κλωστοϋφαντουργία και κάμψη της δραστηριότητας στις μικρές βιοτεχνίες, οι οποίες εξακολουθούσαν να αποτελούν την ραχοκοκαλιά (μαζί με τη γεωργία) της ελληνικής οικονομίας. Μάλιστα, στα 1906-1912 σημειώθηκαν και οι πρώτες εξαγορές και συγχωνεύσεις στην ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας προκειμένου να αντιμετωπιστεί επαρκώς η νέα κρίση.²⁶

Η κατάσταση επιδεινώθηκε τόσο από την ανατίμηση της δραχμής, την παρατεταμένη εμπόλεμη κατάσταση στην οποία βρισκόταν όλες οι ευρωπαϊκές οικονομίες όσο και στον απαρχαιωμένο τεχνολογικό εξοπλισμό τον οποίον διέθεταν οι ελληνικές επιχειρήσεις. Οι ρίζες όμως του προβλήματος βρισκόταν στην ποιότητα και την διαχείριση του εργατικού δυναμικού. Καθ' όλη την περίοδο της μέχρι τώρα εκβιομηχάνισης της Ελλάδας, η παραγωγή ήταν βασικά εντάσεως εργασίας. Αυτό σήμαινε ότι οι εργοστασιάρχες βασιζόνταν σχεδόν αποκλειστικά στους εργαζομένους τους προκειμένου να συντελεστεί η παραγωγή, και πολύ λιγότερο στην χρησιμοποιούμενη τεχνολογία. Αυτή η πολιτική ευνοούνταν πάρα πολύ από την πληθώρα εργατικών χεριών που ήταν διαθέσιμη στα μεγάλα αστικά κέντρα μετά την αγροτική έξοδο, ώστε η χρήση εργατών αντί μηχανημάτων να καθίσταται πολύ πιο επικερδής. Δυστυχώς, αυτή ήταν μια θλιβερή πραγματικότητα, με τους εργαζομένους να αμείβονται με εξαιρετικά χαμηλά μεροκάματα και τις συνθήκες εργασίας να είναι απαράδεκτες. Η άμεση συνέπεια της κατάστασης αυτής, ήταν η επιβράδυνση της τεχνολογικής περιόδου και η χαμηλή παραγωγικότητα της ελληνικής βιομηχανίας.

Οι εργοδότες χρησιμοποιούσαν συστηματικά φθηνά εργατικά χέρια αντί τεχνολογικού εξοπλισμού ή εξειδικευμένων εργατών για λόγους κόστους, εκμεταλλευόμενοι την ανύπαρκτη δυνατότητα αντίδρασής τους και την έλλειψη νομοθετικού πλαισίου προστασίας τους. Αντιδράσεις όμως, υπήρχαν ήδη από τη δεκαετία του 1890, αλλά αυτές ήταν και περιορισμένες σε αριθμό και ανοργάνωτες. Εξάιρεση αποτέλεσε ο εορτασμός της εργατικής Πρωτομαγιάς το 1891, κατά τη διάρκεια της οποίας ακούστηκαν τα αιτήματα της εργατικής τάξης: αργία την Κυριακή, όχι εργασία για ανήλικα παιδιά και επιβολή οκτάωρης εργασίας. Οι ανάγκες αυτές οδήγησαν στη δημιουργία των πρώτων εργατικών σωματείων το 1900, και του πρώτου εργατικού κέντρου στο Βόλο το 1905. Δύο χρόνια αργότερα, ιδρύθηκε η Κοινωνιολογική Εταιρεία, και το 1909 ο Πλάτων Δρακούλης ίδρυσε το Σύνδεσμο των εργατικών τάξεων της Ελλάδος.²⁷ Την ίδια εποχή εκδηλώθηκε το κίνημα στο Γουδί που αποτέλεσε τον προπομπό πολιτικών και κοινωνικών μεταρρυθμίσεων από τον Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος την περίοδο 1911-1913 προέβη στα πρώτα εργατικά νομοθετήματα.

²⁶ Χρ. Χατζηιωσήφ. (1993), σελ. 184-219

²⁷ Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη, Β' τεύχος, ΟΕΔΒ, σελ. 274.

2.2 Η συγκυρία των πολέμων (1904-1922) και οι επιπτώσεις τους στην ελληνική οικονομία

Τις θεσμικές και οικονομικές εξελίξεις μετέβαλαν οι πολλές πολεμικές συρράξεις οι οποίες συνέβησαν σε όλη την Ευρώπη, με αποκορύφωμα την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου το 1914. Η χώρα μας, όμως, είχε ξεκινήσει την περιπέτεια των πολέμων ήδη πολύ νωρίτερα, με το Μακεδονικό Αγώνα (1904-1908) και την μετέπειτα απελευθέρωση της Μακεδονίας το 1912 και της Ηπείρου το 1913, κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων.

Παρά το γεγονός ότι πολλοί θα ανέμεναν η παρατεταμένη εμπόλεμη κατάσταση να καταστρέψει τον παραγωγικό ιστό της χώρας, εντούτοις, οι Βαλκανικοί πόλεμοι έδωσαν νέα ώθηση στην ελληνική βιομηχανία, αντιστρέφοντας το αρνητικό κλίμα που είχε δημιουργηθεί τα προηγούμενα χρόνια, εξαιτίας των μεγάλων αναγκών του ελληνικού στρατού σε καταναλωτικά αγαθά. Οι κλάδοι που ευνοήθηκαν ιδιαίτερα ήταν η αλευροβιομηχανία και η υφαντουργία, συντηρούμενες από τις μαζικές παραγγελίες του κράτους σε τρόφιμα και ένδυση ώστε να εφοδιάζονται τα ελληνικά στρατεύματα.

Ταυτόχρονα, όμως η έλλειψη εργατικών χεριών λόγω της επιστράτευσης, ανάγκαζε τους εργοδότες να καταφεύγουν στην πρόσληψη γυναικών και ανήλικων παιδιών, ακόμη και κάτω των 14 ετών, ώστε να καλύπτουν τις κενές θέσεις εργασίας και να μειώνουν τις τιμές των ημερομισθίων, τα οποία εξαιτίας αυτής της έλλειψης παρέμεναν σε υψηλά επίπεδα.

Θετική επίπτωση για την ελληνική οικονομία είχε η ψήφιση του νόμου ΓΧΜΒ΄ το 1910,²⁸ δίνοντας τέλος στην αντιπληθωριστική πολιτική των προηγούμενων ετών. Ο νόμος αυτός έδωσε στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος τη δυνατότητα να εκδώσει τραπεζογραμμάτια πέραν από το ποσό που επέβαλλαν οι ισχύοντες νόμοι, προκειμένου να αγοραστεί χρυσός και συνάλλαγμα. Οι συνέπειες της κίνησης αυτής, ήταν και η εξασφάλιση των αναγκαίων χρημάτων που απαιτούνταν για τις αυξημένες συναλλαγές αλλά και η διατήρηση σταθερής ισοτιμίας μεταξύ δραχμής και χρυσού.

Η έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, στις 28 Ιουλίου του 1914, οδήγησε στην κατάρρευση όλων σχεδόν των ευρωπαϊκών οικονομιών, με τη βιομηχανία να δέχεται ισχυρό πλήγμα, καθώς η παραγωγή είτε διακόπηκε εντελώς, είτε μετατράπηκε κατάλληλα, ώστε να τροφοδοτεί τα εθνικά στρατεύματα. Το αποτέλεσμα ήταν η κατακόρυφη πτώση των εξαγωγών προς την Ελλάδα και μαζί με αποκλεισμό της Αθήνας και του Πειραιά από τις συμμαχικές δυνάμεις δημιούργησαν συνθήκες μονοπωλίου για την ελληνική βιομηχανία, η οποία νέμονταν πλέον ανενόχλητη την εσωτερική αγορά. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να σημειώσουμε ότι αποφασιστικό ρόλο έπαιξε η μη είσοδος της χώρας μας στον πόλεμο παρά μόνο το καλοκαίρι του 1917, όταν ο Βενιζέλος ανέλαβε ξανά τη διακυβέρνηση της χώρας στις 14 Ιουλίου 1917,²⁹ ο οποίος ήταν και ένθερμος υποστηρικτής της συμμετοχής της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό των Συμμάχων.

Στις 11 Νοεμβρίου 1918, η Γερμανία υπέγραψε συμφωνία ανακωχής με τους Συμμάχους, με την οποία τερματίστηκε ο πόλεμος που κόστισε τη ζωή σε περισσότερους από 8.700.000 στρατιώτες και άμαχους και από τις δύο πλευρές. Και ενώ οι ευρωπαϊκές αγορές άρχιζαν σταδιακά να ξαναβρίσκουν τους προπολεμικούς

²⁸ Β. Κρεμμυδάς, (1999), σελ. 187.

²⁹ Β. Ραφαηλίδης, (1993), σελ. 83, 97.

ρυθμούς τους, η Ελλάδα αποφάσισε να ξεκινήσει τη Μικρασιατική Εκστρατεία το Μάιο του 1919, με τη σύμφωνη γνώμη των Μεγάλων Δυνάμεων.³⁰ Γι' αυτό το λόγο το καλοκαίρι του 1920 η ελληνική κυβέρνηση αναγκάστηκε να προχωρήσει στην έκδοση χαρτονομίσματος συνολικής αξίας 600.000.000 δρχ, το οποίο το Δεκέμβριο του ίδιου έτους οι Σύμμαχοι άφησαν ακάλυπτο, αρνούμενες να χορηγήσουν στην Ελλάδα τις πολεμικές πιστώσεις, οι οποίες ως τότε λειτουργούσαν ως εγγύηση στις εκδόσεις χαρτονομισμάτων. Παρόλα αυτά το Φεβρουάριο του 1922 εκδόθηκε νέο ακάλυπτο χαρτονόμισμα αξίας 1.650.000.000δρχ.

Τον επόμενο μήνα, και καθώς τα έξοδα του πολέμου ήταν τεράστια, λήφθηκε η απόφαση διχοτόμησης των χαρτονομισμάτων, στα οποία ένα μέρος παρέμενε στην κυκλοφορία και το άλλο ανταλλάσσονταν με χρεόγραφα ενός εσωτερικού δανείου. Τα μέτρα αυτά είχαν καθαρά βραχυχρόνια αποτελέσματα, με τις μακροχρόνιες επιπτώσεις στη νομισματική πολιτική να είναι περίπου καταστροφικές. Την περίοδο 1912-1923, ο πληθωρισμός αυξήθηκε κατά 397%, ενώ και η δραχμή υποτιμήθηκε έναντι της αγγλικής λίρας κατά 1208%. Το κλίμα ανασφάλειας ενισχυόταν ακόμα περισσότερο από την συνεχή έλλειψη εργατικού δυναμικού, σε σημείο που να αναγκάσει τους βιομηχάνους να σκέφτονται την εισαγωγή εργατών από το εξωτερικό.

2.3 Η εικόνα της βιομηχανίας σε αριθμούς (1912-1922)

Έως τώρα όλες οι καταγραφές στατιστικών στοιχείων που παραθέσαμε προέρχονται είτε από ανεπίσημα κρατικά στοιχεία, είτε από ιδιωτικές προσπάθειες (κυρίως του Αλέξανδρου Μανσόλα) καταγραφής των βιομηχανικών μονάδων στην Ελλάδα. Το Δεκέμβριο του 1920, για πρώτη φορά πραγματοποιήθηκε συστηματική απογραφή των βιομηχανικών καταστημάτων.

Σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία πλέον, το 1920 λειτουργούσαν στη χώρα συνολικά 33.704 βιομηχανικές και βιοτεχνικές μονάδες στις οποίες απασχολούνταν 146.840 άτομα. Όπως φαίνεται από τον **Πίνακα 2.1**,³¹ οι μικρές επιχειρήσεις με 1-5 άτομα υπαλληλικού προσωπικού αποτελούσαν το 92% του συνόλου στις οποίες δούλευε το 57,5% των εργαζομένων. Οι αριθμοί για τις μεσαίες επιχειρήσεις (με 6-25 άτομα) ήταν 6,7% και 18% αντίστοιχα και για τις μεγάλες (με περισσότερους από 25 εργαζόμενους) 1,3% και 25%. Από αυτό μπορούμε να συμπεράνουμε και πάλι ότι η βάση της επιχειρηματικής ζωής βρισκόταν ακόμη στη μικρή και μεσαία παραγωγική μονάδα, με τις μεγάλες βιομηχανίες να είναι ελάχιστες 50 και πλέον χρόνια μετά την εμφάνιση της βιομηχανίας στον ελλαδικό χώρο.

Από τον ίδιο **Πίνακα** και τον **Πίνακα 2.2** διαπιστώνουμε ότι τη μερίδα του λέοντος στη βιομηχανική παραγωγή κατείχαν παραδοσιακοί τομείς όπως η βιομηχανία τροφίμων, η βυρσοδεψία, η υφαντουργία και η μηχανουργία. Την εποχή εκείνη έκαναν τα πρώτα τους βήματα νέες βιομηχανίες με χαρακτηριστικότερη όλων, τις καπνοβιομηχανίες οι οποίες αποτελούσαν το 14,51% του συνόλου των μεγάλων επιχειρήσεων. Τέλος τα μεγαλύτερα βιομηχανικά κέντρα βρισκόνταν στην Αθήνα και τον Πειραιά και ακολουθούσαν η Θεσσαλονίκη, η Πάτρα και η Ερμούπολη.

³⁰ G. Horton, (1996), σελ. 76.

³¹ Β. Κρεμμυδάς, (1999), σελ. 193.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.1

Η Ελληνική Βιομηχανία, 1920

Έτος	Επιχ. 1-5 ατόμων		Επιχ. 6-25 ατόμων		Επιχ. 25+ατόμων		Επιχ. 1-5 ατόμων		Επιχ. 6-25 ατόμων		Επιχ. 25+ατόμων	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%
Βιομ. Τροφίμων	13.755	44,46	848	36,46	88	19,95	39.408	46,71	9.713	32,27	4.657	13,34
Βιομ. Καπνού	123	0,40	118	5,07	64	14,51	492	0,58	1.500	5,45	5.964	17,09
Χημική Βιομ. Κατεργασία Ορυκτών Παραγωγή Ενέργειας	669	2,16	96	4,13	22	4,99	1.895	2,25	1.264	4,59	2.033	5,83
Μηχανουργία	526	1,70	68	2,92	11	2,49	1.501	1,78	738	2,68	1.204	3,45
Βιομ. Ξύλου	32	0,10	30	1,29	10	2,27	114	0,14	398	1,45	1.511	4,33
Υφαντουργία	3.520	11,38	143	6,15	39	8,84	8.241	9,77	1.800	6,54	4.273	12,24
Βιομ. Δέρματος	2.242	7,25	166	7,14	15	3,40	5.847	6,93	1.932	7,02	1.154	3,31
Βιομηχανία Ενδυμάτων	226	0,73	51	2,19	73	16,55	643	0,76	741	2,69	7.531	21,58
Βιομ. Χάρτου	6.255	20,22	386	16,60	36	8,16	16.317	19,34	4.344	15,77	2.077	5,95
Σύνολο	3.250	10,51	290	12,47	49	11,11	8.855	19,50	3.394	12,32	2.576	7,38
	339	1,10	130	5,59	34	7,71	1.057	1,25	1.715	6,23	1.917	5,49
	30.937	100,0	2326	100,0	441	100,0	84.370	100,0	27.539	100,0	34.897	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.2

Βαθμός συγκέντρωσης των μονάδων και του εργατικού δυναμικού, 1920

Έτος	Επιχ. 1.5 ατόμων		Επιχ. 6.25 ατόμων		Επιχ. άνω των 25 ατόμων				
	Μ.ο. εργαζ.	% συνολ. επιχειρήσ.	% συνολ. εργαζ.	Μ.ο. εργαζ.	% συνολ. επιχειρήσ.	% συνολ. εργαζ.	Μ.ο. εργαζ.	% συνολ. επιχειρήσ.	% συνολ. εργαζ.
Βιομ. Τροφίμων	2,9	93,63	73,29	11,40	5,77	18,06	53	0,60	8,66
Βιομ. Καπνού	4	40,33	6,18	12,71	38,74	18,85	93,2	20,98	74,96
Χημική Βιομ. Κατεργασία Ορυκτών Παραγωγή Ενέργειας	2,8	85,01	36,50	13,10	12,20	24,35	92,4	2,80	39,16
Μηχανουργία	2,8	86,94	43,50	10,80	11,24	21,43	109	1,82	34,90
Βιομ. Ξύλου	3,5	44,40	5,64	13,20	41,67	19,60	151	13,89	74,69
Υφαντουργία	2,3	95,80	57,57	12,50	3,86	12,58	10	1,05	29,85
Βιομ. Δέρματος	2,6	92,53	65,45	11,60	6,85	21,63	76,9	0,62	12,92
Βιομηχανία Ενδυμάτων	2,8	64,57	7,25	14,50	14,57	8,31	103,1	20,86	84,40
Βιομ. Χάρτου	2,6	93,68	71,76	11,20	5,78	19,10	57,6	0,54	9,13
Σύνολο	2,73	91,79	57,46	11,84	6,09	18,75	79,13	1,31	23,77

2.4 Η οργάνωση του εργατικού δυναμικού και της παραγωγικής διαδικασίας

Νωρίτερα περιγράψαμε τις άθλιες συνθήκες κάτω από τις οποίες ήταν αναγκασμένοι να εργάζονται οι βιομηχανικοί κυρίως εργάτες, καθώς και τις πρώτες προσπάθειες που έγιναν εκ μέρους τους ώστε να τις βελτιώσουν μέσω της συσπείρωσης τους σε εργατικά σωματεία. Τότε, ενεργό ρόλο διαδραμάτισε το κράτος με την θέσπιση των πρώτων εργατικών νόμων, οι οποίοι όμως τέθηκαν σε ουσιαστική εφαρμογή μετά το 1920. Αποκορύφωμα της νέας αντίληψης του κράτους σχετικά με το εργατικό κίνημα αποτέλεσε ο νόμος 281 του 1914, ο οποίος νομιμοποίησε τον οργανωμένο συνδικαλισμό των εργατών. Μέσα σε λίγα χρόνια δημιουργήθηκαν εκατοντάδες εργατικά σωματεία, με κυριότερο την ΓΣΕΕ η οποία ιδρύθηκε το 1918 και είναι σήμερα η πλέον ισχυρή εργατική ένωση στην Ελλάδα.

Οι πρωτοφανείς για τα ελληνικά δεδομένα θεσμικές αλλαγές των δύο πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα, άργησαν πολύ να εφαρμοστούν στην πράξη. Ακόμη και το 1920, τόσο η παραγωγική διαδικασία, όσο και το φυσικό κεφάλαιο συνδυάζονταν με τον ίδιο παραδοσιακό τρόπο όπως και 60 χρόνια πριν. Πιο συγκεκριμένα, οι άντρες απασχολούνταν στην πλειοψηφία τους σε θέσεις τεχνιτών παραδοσιακού τύπου και σε νέες ειδικευμένες θέσεις εργασίας που δημιουργήθηκαν με τη σταδιακή εκμηχάνιση της παραγωγικής διαδικασίας. Στην κλωστοϋφαντουργία οι άντρες εργάζονταν ως κλώστες, υφαντές και βαφείς, ενώ αναλάμβαναν και τη συντήρηση του μηχανολογικού εξοπλισμού των βιομηχανιών. Επίσης, κατείχαν το υψηλότερο ποσοστό του απασχολούμενου εργατικού δυναμικού στους κλάδους των τροφίμων, της μηχανουργίας, του ξύλου και των ενδυμάτων.

Εκτός όμως από τη βιομηχανία, άντρες τεχνίτες εργάζονταν σχεδόν αποκλειστικά και στις βιοτεχνίες, επιχειρήσεις οι οποίες ήταν κατεξοχήν εντάσεως εργασίας. Γι' αυτό το λόγο, ο τεχνίτης κατείχε εξαιρετική θέση στο σύστημα παραγωγής καθώς ήταν ο μοναδικός υπεύθυνος παραγωγής και πλαισιωνόταν από μαθητευόμενους νεαρής ηλικίας. Η τακτική αυτή ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής μέχρι και τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, λόγω της ανυπαρξίας επίσημης δημόσιας ή ιδιωτικής τεχνικής εκπαίδευσης. Ο χώρος εργασίας λοιπόν, ήταν ο μοναδικός τρόπος εκμάθησης μιας τέχνης για κάποιον που επιθυμούσε να σταδιοδρομήσει ως ειδικευμένος εργάτης σε ένα εργοστάσιο.

Οι ανήλικοι βοηθοί, είχαν συνήθως ως αντικείμενο απασχόλησης την παροχή βοηθητικών εργασιών, οι οποίες σε πολλές περιπτώσεις δεν είχαν καμία σχέση με την κύρια ασχολία τους. Οι αμοιβές τους δεν ήταν καθορισμένες, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις δεν υπήρχε χρηματική αμοιβή. Η τελευταία παρέχονταν έμμεσα, με τη μορφή απόκτησης ειδικότητας. Οι αποκτούμενες γνώσεις όμως ήταν ελλιπείς, καθώς και συστηματική εκπαίδευση δεν υπήρχε, αλλά και οι εμπειρικές γνώσεις που μεταβιβάζονταν από τον τεχνίτη στο μαθητή ήταν περιορισμένες. Αυτό συνέβαινε επειδή ο πρώτος δεν ήθελε να αποκτήσει έναν έτοιμο ανταγωνιστή στο άμεσο μέλλον, ενώ επιμήκυνε και τη χρονική διάρκεια της άσκησης προκειμένου να τον έχει στη διάθεση του για όσο το δυνατόν μεγαλύτερη διάρκεια. Οι λόγοι αυτοί οδηγούσαν τους μαθητές στην αποχώρηση, και την έναρξη νέας σταδιοδρομίας απελευθερωμένοι πλέον από τους πρώην δασκάλους τους.³²

Στον αντίποδα, οι γυναίκες εργάζονταν κυρίως περιστατικά σε δευτερεύουσες θέσεις σε βιομηχανίες αλλά και σε οικογενειακές επιχειρήσεις εντός της κατοικίας

³² Χρ. Χατζηιωσήφ. (1993), σελ. 315-338

τους, όπως ύφανση στον αργαλειό και άλλες χειροτεχνίες. Σημαντικές αιτίες περιθωριοποίησης της γυναικείας εργασίας ήταν την εποχή εκείνη, η αρνητική στάση της κοινωνίας απέναντι στην ίδια τη γυναίκα, όπως και η επιμόρφωση της με την ανατροφή των παιδιών μετά το γάμο.

Οι οικογενειακές επιχειρήσεις απασχολούσαν όμως και άντρες οι οποίοι παρά την ειδικευση που κατείχαν σε συγκεκριμένους τομείς, προτιμούσαν να εγκαταλείπουν τη μισθωτή εργασία, αποδεχόμενοι την κυρίαρχη αντίληψη που την θεωρούσε απαξία, επιδιόμενοι είτε στο εμπόριο είτε στην κατασκευή και λειτουργία προσωπικών βιοτεχνιών. Το κύμα φυγής γινόταν ακόμη πιο έντονο με τη μετακίνηση από και προς τη βιομηχανία των ανειδίκευτων εργατών προκειμένου να εξασφαλίσουν τα προς το ζην. Το παράδοξο στην επαγγελματική επιλογή των εργατών να εγκαταλείπουν τη μισθωτή εργασία για χάρη της ελεύθερης, δεν ήταν η βελτίωση των οικονομικών τους, καθώς σε πολλές περιπτώσεις οι αμειβόμενες θέσεις εργασίας ήταν πιο καλοπληρωμένες από αυτές της διενέργειας εμπορίου για παράδειγμα, αλλά οφειλόταν σε δύο κυρίως παράγοντες. Ο πρώτος σχετίζεται άμεσα με τον ευκαιριακό τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιζαν οι Έλληνες επιχειρηματίες τις βιομηχανικές επενδύσεις. Οι όποιες λοιπόν, προσπάθειες δεν είχαν κανένα στρατηγικό σχεδιασμό, αλλά αποτελούσαν βραχυχρόνιες μεμονωμένες επενδύσεις εκτεινώντας το κλίμα ανασφάλειας μεταξύ των βιομηχανικών εργατών. Ο δεύτερος έχει ιδεολογικές ρίζες, από τότε που οι νυν εργαζόμενοι ήταν αγρότες χωρίς την παρουσία του «αφεντικού» ως επιτηρητή του έργου τους. Υπήρχε δηλαδή, ταύτιση του αγροτικού τομέα με την αυτόνομη –άρα και ελεύθερη- επιβίωση. Κάπως έτσι μπορεί να εξηγηθεί και το μεγάλο ποσοστό προσωπικών ή πολύ μικρών επιχειρήσεων το οποίο ξεπερνούσε το 92% του συνόλου των βιομηχανικών μονάδων του 1920.

2.5 Η περίοδος του ελληνικού μεσοπολέμου (1923-1940)

Η συγκυρία της διεθνούς κρίσης

Σε όλη την Ευρωπαϊκή επικράτεια η περίοδος του μεσοπολέμου διήρκησε από το 1918 μέχρι και το 1939, όταν ξέσπασε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Στην Ελλάδα όμως η περίοδος αυτή ξεκίνησε με 5 χρόνια καθυστέρηση, με την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης στις 24 Ιουλίου 1923, με την οποία μπήκε τέλος στο όραμα της Μεγάλης Ιδέας.

Αμέσως μετά η ελληνική, οικονομία εισήλθε σε μια φάση έντονης επιτάχυνσης των αναπτυξιακών ρυθμών της, με τον μεγαλύτερο «κερδισμένο» να είναι η βιομηχανία, στην οποία επενδύθηκαν μεγάλα χρηματικά ποσά. Μόνο κατά την περίοδο 1922-1930 πρέπει να εισέρευσαν περίπου 1 δις χρυσά φράγκα με την μορφή ξένων άμεσων επενδύσεων. Τα χρήματα αυτά ήταν ζωτικής σημασίας για την ανασυγκρότηση και ανάπτυξη της κατεστραμμένης ελληνικής οικονομίας, η οποία δοκιμαζόταν επί σχεδόν 20 χρόνια πολεμικών συγκρούσεων. Μεγάλα ποσά δαπανήθηκαν στην ανακατασκευή και κατασκευή νέων έργων υποδομής (κατοικίες για τους πρόσφυγες, ενίσχυση της γεωργίας), ενώ μέρος τους κατευθύνθηκε στην ανάπτυξη της βιομηχανίας. Το τίμημα όμως, για τη χώρα μας ήταν απόλυτη εξάρτηση της από τα ξένα κεφάλαια, με ό,τι αρνητικό αυτό συνεπάγεται για την εθνική της κυριαρχία.

Η άνοδος της μεταποίησης ευνοήθηκε εκτός από τις άμεσες επενδύσεις, και από διάφορους παράγοντες, οι οποίοι ήταν καθαρά συγκυριακοί. Ο κυριότερος ήταν η έλευση των προσφύγων από τη Μικρά Ασία, για τους οποίους θα γίνει ξεχωριστή

αναφορά παρακάτω. Τότε δημιουργήθηκε μια τεράστια αγορά μεγαλύτερη του ενός εκατομμυρίου πολιτών με έντονο στεγαστικό πρόβλημα και άμεση ανάγκη για ρουχισμό και σίτιση. Παράλληλα, στην αγορά εργασίας παρατηρήθηκε υπερπροσφορά εργατικών χεριών από πρόσφυγες αλλά και πρώην στρατευμένους, με αποτέλεσμα να σημειωθεί κάμψη στα επίπεδα των αμοιβών δίνοντας μεγάλο συγκριτικό πλεονέκτημα στην ελληνική βιομηχανία.

Οι θετικές συγκυρίες επεκτάθηκαν και στη νομισματική πολιτική με τη συνεχή υποτίμηση της δραχμής έναντι της αγγλικής λίρας (την περίοδο 1923-1936 η δραχμή υποτιμήθηκε κατά 82%), και το υψηλό γενικό επίπεδο τιμών το οποίο για την ίδια περίοδο αυξήθηκε κατά 84,3% παρόλο που τη διετία 1924-1925 συγκρατήθηκε σε σχετικά χαμηλά επίπεδα (το 1924 ο ρυθμός πληθωρισμού έφτασε το 8,8% και το 1925 το 12,5%), επιτρέποντας στην βιομηχανία αφενός να έχει μεγάλο εξαγωγικό πλεονέκτημα λόγω της υποτίμησης και αφετέρου να καταγράφει μεγάλα κέρδη λόγω του υψηλού πληθωρισμού. Επιπλέον, οι θετικές, για την Ελλάδα, διεθνείς εξελίξεις επέτρεψαν την αύξηση των εξαγωγών των εγχώριων αγροτικών προϊόντων μέχρι και το 1927.³³

Κύριοι αιμοδότες της ελληνικής βιομηχανίας αναδείχθηκαν οι τράπεζες οι οποίες άρχισαν να χρηματοδοτούν με επαγγελματικά δάνεια τους πρόσφυγες βιοτέχνες και εμπόρους. Επικεφαλής των τραπεζικών ιδρυμάτων τέθηκε η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος η οποία μόνη της έδωσε 138.000.000 δρχ με τη μορφή δανείων σε 21.886 επαγγελματίες πρόσφυγες, από τις 19 Ιουλίου 1924 ως τις 31 Δεκεμβρίου 1925. Η περίοδος αυτή αποτέλεσε σημείο σταθμό στην ιστορία της τράπεζας καθώς μετά την περίοδο 1929-1932, όπου η ύφεση έπληξε παγκοσμίως όλες τις οικονομίες, βρέθηκε να κατέχει ολόκληρες επιχειρήσεις ή μέρων αυτών όταν κήρυξαν πτώχευση εξαιτίας της ύφεσης.

Πάντως, εδώ απουσίαζε και πάλι η επίσημη κρατική πρωτοβουλία εκβιομηχάνισης και αυτό φάνηκε καθαρά από την ανυπαρξία κατασκευής νέων έργων υποδομής (οδικό και σιδηροδρομικό δίκτυο, ενέργεια), αλλά και την πλημμελή λειτουργία τεχνικών σχολών που θα στελέχωναν με έμπειρο προσωπικό τις βιομηχανίες, παρά την ύπαρξη αντίστοιχης νομοθεσίας ήδη από το 1922. Το αποτέλεσμα της επιχειρηματικής πραγματικότητας που είχε διαμορφωθεί την τριετία 1923-1925, ήταν βέβαια η δημιουργία περισσότερων από 200 επιχειρήσεις, οι οποίες όμως δεν ήταν καθόλου ανταγωνιστικές, με χαμηλή παραγωγικότητα, υψηλό κόστος παραγωγής και κέρδη που βασιζόνταν σε συγκυρίες, ντόπιες και διεθνείς.

Η κυβέρνηση αποφάσισε να ακολουθήσει το δρόμο της προστασίας της εγχώριας βιομηχανίας και το 1926 έθεσε σε εφαρμογή το νέο δασμολόγιο, το οποίο αποτελούσε ένα ισχυρό προστατευτικό πλέγμα για τις ελληνικές επιχειρήσεις, επιβάλλοντας υψηλή φορολογία στα εισαγόμενα προϊόντα. Τρία χρόνια μετά, το νέο δασμολόγιο συμπληρώθηκε από έναν νόμο³⁴ στον οποίο προβλεπόταν ότι τα εγχώρια προϊόντα θα ήταν ο αποκλειστικό προμηθευτής του Δημοσίου.

Άλλο μέτρο το οποίο έλαβε η κυβέρνηση, ήταν η απόφαση για μείωση της αξίας των χαρτονομισμάτων κατά 25% στις 24 Ιανουαρίου 1926. Αυτό το 25% μετατρεπόταν σε ομολογίες αντίστοιχης αξίας με επιτόκιο 6%, ενώ το υπόλοιπο 75% παρέμενε ως είχε ως ανταλλακτική αξία του χαρτονομίσματος.³⁵ Η κίνηση αυτή προκάλεσε την υποτίμηση της δραχμής και την άνοδο του πληθωρισμού, εξανεμίζοντας τις θετικές επιπτώσεις του νέου δασμολογίου στην εγχώρια βιομηχανία.

³³ Β. Κρεμμυδάς, (1999), σελ. 189

³⁴ Πρόκειται για την τροποποίηση του Νόμου 2948/1922.

³⁵ Θ. Βερέμης, (1982), σελ. 61

Από τον επόμενο χρόνο, άρχισαν οι πρώτες προσπάθειες για την εξυγίανση της ελληνικής οικονομίας. Στις 10 Νοεμβρίου 1927 ιδρύθηκε η Τράπεζα της Ελλάδος, η οποία είχε το αποκλειστικό προνόμιο της έκδοσης νομίσματος, επόπτευε το τραπεζικό σύστημα της χώρας και επιφορτίστηκε με την άσκηση της νομισματοπιστωτικής και συναλλαγματικής πολιτικής ενώ εκτελούσε και χρέη «θησαυροφυλακίου» για το κράτος.³⁶ Την θεσμική αυτή αλλαγή, συμπλήρωσε το καθεστώς σταθεροποίησης της δραχμής στις 14 Μαΐου 1928. ως βάση σταθεροποίησης χρησιμοποιήθηκε ο κανόνας συναλλάγματος χρυσού. Γι' αυτό το λόγο, η δραχμή συνδέθηκε με την αγγλική λίρα, η οποία ήταν μετατρέψιμη σε χρυσό. Η Τράπεζα της Ελλάδος υποχρεωνόταν να διαθέτει κάλυψη σε αγγλικές λίρες για το 40% των χαρτονομισμάτων που εξέδιδε. Έτσι παρατηρήθηκε μείωση της νομισματικής κυκλοφορίας κατά 9% το 1930 και 8,7% το 1931. Ο πληθωρισμός συνεπώς μειώθηκε στο 1% το 1928, στο 0,6% το 1929, ενώ το 1930 σημειώθηκε αρνητικός ρυθμός πληθωρισμού -9,4%. Τη διετία 1929-1930, η ισοτιμία δραχμής και αγγλικής λίρας διατηρήθηκε στο 1:1 στις 375 δρχ / στερλίνα. Παρόλο που λογικά θα έπρεπε η σταθερότητα, σε νομισματικό και δημοσιονομικό επίπεδο, να οδηγήσει σε ευνοϊκές συνθήκες ανάπτυξης της επιχειρηματικότητας, εντούτοις παρατηρήθηκε το παράδοξο της κάμψης στους περισσότερους κλάδους της βιομηχανίας. Την αιτία του φαινομένου θα πρέπει να την αναζητήσουμε στη δημιουργία κερδών λόγω του υψηλού πληθωρισμού, και όχι λόγω υψηλής παραγωγικότητας και μεγάλου όγκου πωλήσεων.

Η ύφεση εκδηλώθηκε με τη μορφή πτωχεύσεων αρκετών επιχειρήσεων, την απόλυση μέρους των εργαζομένων και τον περιορισμό του κύκλου εργασιών σ' αυτές που επιβίωσαν. Η κορύφωση της ύφεσης αυτής σημειώθηκε κατά τα έτη 1931 και 1932, ακολουθώντας την διεθνή ύφεση που ξεκίνησε το 1929. Η ανεργία έπληξε περισσότερα από 120.000 άτομα, και ιδιαίτερα τους εργαζομένους στην καπνοβιομηχανία.

Την τριετία 1929-1931 η κάλυψη της Τράπεζας Ελλάδας σε λίρες Αγγλίας μειωνόταν συνεχώς, με συνέπεια τη συρρίκνωση της νομισματικής κυκλοφορίας και άρα την πτώση του επιπέδου τιμών. Το 1930 η πτώση αυτή ανήλθε σε 9,4% και σε 9,6% το 1931. Την επόμενη χρονιά η χρυσή βάση εγκαταλείφθηκε και στη θέση της μπήκε η σταθεροποίηση της νομισματικής κυκλοφορίας και ο περιορισμός των εισαγωγών μέσω της αύξησης των δασμών στα εισαγόμενα προϊόντα. Το μέτρο αποδείχθηκε αρκετά πετυχημένο με δεδομένη τη συγκράτηση του πληθωρισμού στο 6,8% παρά την υποτίμηση της δραχμής κατά 31,2% την ίδια περίοδο. Ο πληθωρισμός παρέμεινε σε χαμηλά επίπεδα μέχρι και το 1939, οπότε και ξέσπασε ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, ενώ και η δραχμή δεν υποτιμήθηκε ξανά από τότε.

Η έλευση των προσφύγων

Σύμφωνα με τα επίσημα διαθέσιμα στοιχεία η χώρα μας αριθμούσε περίπου 5.000.000 κατοίκους το 1922.³⁷ Μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, υπεγράφη χωριστή ελληνοτουρκική σύμβαση, που συμφωνήθηκε απευθείας μεταξύ Ελ. Βενιζέλου και Ινονού στις 30 Ιανουαρίου 1923 διευθετώντας το ζήτημα της ανταλλαγής των πληθυσμών. Σύμβαση, η οποία έμελλε να αλλάξει όλη την πορεία της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Σύμφωνα με αυτήν, περίπου 1.300.000 Έλληνες αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους στην Μικρά Ασία - από το 1912 μέχρι και το 1925 - και να γίνουν πρόσφυγες. Την αντίστροφη πορεία ακολούθησαν

³⁶ Π. Κορλίρας, (1999), σελ. 124

³⁷ Μ. Δρίτσα, (1990)

και 500.000 Τούρκοι. Οι μισοί, περίπου, από τους πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στις πόλεις και οι υπόλοιποι σε αγροτικές περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης. Μόνο στην Αθήνα και τον Πειραιά κατέφυγαν 372.000 πρόσφυγες, οι οποίοι απορροφήθηκαν από τον δευτερογενή και τριτογενή τομέα.

Η πλειονότητα των προσφύγων ήταν αρκετά ειδικευμένη, με σημαντικό αριθμό εμπόρων και βιοτεχνών. Ο παράγοντας αυτός ήταν ιδιαίτερα καθοριστικός στην ταχύτατη ενσωμάτωση και επαγγελματική αποκατάστασή τους μέσα στην ελληνική κοινωνία. Μάλιστα, εξαιτίας της αδυναμίας τους να ασχοληθούν με εναλλακτικά επαγγέλματα ή να επιστρέψουν στο τόπο καταγωγής τους, δημιούργησαν τον πρώτο σχηματισμό βιομηχανικών εργατών στις πόλεις. Πρόσθετη ώθηση στην ελληνική οικονομία και βιομηχανία ειδικότερα, δόθηκε από τα εμπόσματα των προσφύγων οι οποίοι φεύγοντας κατάφεραν να πάρουν μαζί τους μέρος της περιουσίας τους, ενώ άνηση γνώρισε ο κατασκευαστικός κλάδος λόγω του έντονου στεγαστικού προβλήματος που προέκυψε με την έλευση τους στην Ελλάδα.

Σύμφωνα με τον Πίνακα 2.3³⁸ από το σύνολο του οικονομικά ενεργού πληθυσμού των προσφύγων το 73,25% εργαζόταν το 1928 στη βιομηχανία και το εμπόριο, συνεχίζοντας κατά κάποιο τρόπο το επάγγελμα που ασκούσαν και πριν την καταστροφή. Πιο συγκεκριμένα, το ποσοστό των ανδρών που απορροφήθηκε στη βιομηχανία και το εμπόριο ήταν 49,45% και 23,41% αντίστοιχα και για τις γυναίκες 71,73% στη βιομηχανία αλλά μόνο 2,74% στο εμπόριο, στοιχείο που καταδεικνύει τον ανύπαρκτο ρόλο της γυναίκας στην άσκηση ελεύθερων επαγγελμάτων. Αντίθετα, σχεδόν 1 στις 6 γυναίκες απασχολούνταν ως οικιακοί βοηθοί και 6 στις 10 στην υφαντουργία. Η εξέλιξη αυτή οφειλόταν στο γεγονός ότι οι γυναίκες συνήθως ήταν ανειδίκευτες, με συνέπεια να εργάζονται με πολύ χαμηλά ημερομίσθια σε θέσεις δευτερεύουσας σημασίας, και σε συνδυασμό με την ύπαρξη σημαντικού αριθμού ανειδίκευτων ανδρών, δημιουργήθηκε μια άτυπη επαγγελματική τάξη χωρίς συγκεκριμένη ειδίκευση, η οποία χαρακτηριζόταν από τη συνεχή μετακίνηση μεταξύ διαφόρων εργασιών.

Παρόλη τη νέα δυναμική που αυτή απέκτησε, η Ελλάδα δεν εκμεταλλεύτηκε στο έπακρο τους πρόσφυγες και αυτό επειδή ούτε και σε αυτήν την κρίσιμη στιγμή υπήρξε οργανωμένος σχετικός κρατικός προγραμματισμός που οδήγησε τελικά στη διευρυμένη αναπαραγωγή των εργασιακών δεδομένων που επικρατούσαν πριν από την Μικρασιατική καταστροφή.

³⁸ Β. Κρεμμυδάς (1999), σελ. 218.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.3

Κατανομή του οικονομικά ενεργού πληθυσμού των προσφύγων στον αστικό χώρο, 1928.

Επαγγέλματα	Σύνολο	%	Άνδρες	%	Γυναίκες	%
Ορυχεία-Μεταλλεία	979	0,46	936	0,59	43	0,09
Βιομηχανία-Βιοτεχνία	114.517	54,82	78.424	49,45	36.088	71,73
Μεταφορές	18.742	8,97	18.607	11,73	135	0,3
Πίστη-Συνάλλαγμα-Μέσ.	4.347	2,08	4.023	2,53	324	0,64
Εμπόριο	38.516	18,43	37.133	23,41	1.383	2,74
Προσωπικές Υπηρεσίες	13.864	6,63	6.056	3,81	7.808	15,52
Ελεύθερα Επαγγέλματα	13.023	6,23	9.114	5,74	3.909	7,77
Δημόσιες Υπηρεσίες	4.903	2,34	4.286	2,7	617	1,2
Σύνολο	208.881		158.579		50.307	

Η εξέλιξη της ελληνικής βιομηχανίας

Όπως ήδη αναφέραμε, καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920 παρατηρήθηκε γρήγορη ανάπτυξη του βιομηχανικού κλάδου, με τη δημιουργία 34.000 μικρών και μεγάλων νέων επιχειρήσεων. Χρήσιμο θα ήταν εδώ να διακρίνουμε την ποσοτική από την ποιοτική διάσταση του θέματος. Ενώ ο ρυθμός αύξησης λειτουργίας νέων μονάδων ήταν πολύ ικανοποιητικός, η δυναμικότητα τους σε μηχανολογικό εξοπλισμό αλλά και ειδικευμένο εργατικό προσωπικό ήταν εξαιρετικά χαμηλή, ζήτημα για το οποίο θα κάνουμε ειδική αναφορά στη συνέχεια.

Η συντριπτική πλειοψηφία των επενδεδυμένων κεφαλαίων κατευθύνθηκε και πάλι σε σταθερά παραδοσιακούς κλάδους της ελληνικής οικονομίας, δηλαδή στα τρόφιμα και την υφαντουργία. Αθροιστικά, οι δύο αυτοί κλάδοι συγκέντρωναν τη μισή συνολική βιομηχανική παραγωγή της χώρας ενώ άνθιση γνώρισε και η μηχανουργία. Τα νέα δεδομένα στη βιομηχανία αποτυπώθηκαν επίσημα με την δεύτερη βιομηχανική απογραφή που πραγματοποιήθηκε το Σεπτέμβριο του 1930. Τότε καταγράφηκαν συνολικά 67.892 βιοτεχνικές και βιομηχανικές επιχειρήσεις που απασχολούσαν 232.763 άτομα. Είχαμε δηλαδή μια καθαρή αύξηση των επιχειρήσεων κατά 34.188 ή 98,6% και των εργαζομένων κατά 85.923 ή 58,5% σε σχέση με την πρώτη απογραφή του 1920. Το άμεσο συμπέρασμα που μπορούμε να εξάγουμε, είναι η μείωση του μέσου μεγέθους των επιχειρήσεων, καθώς η αύξηση του αριθμού τους δεν ακολουθήθηκε από αντίστοιχη αύξηση του ποσοστού των εργαζομένων σε αυτές. Ενισχυτικό αυτού του συμπεράσματος είναι και η διατήρηση του αριθμού των μικρών επιχειρήσεων (με 1-5 εργαζομένους) από το 92,55, του συνόλου τους το 1920 στο 92,2% σε βάρος πάντα των μεσαίων και μεγάλων μονάδων που κατείχαν το 6,5% και το 1,3% αντίστοιχα, καταδεικνύοντας ακόμη μια φορά την σπουδαιότητα που είχε η μικρή (και συνήθως προσωπική) επιχείρηση για την πορεία και εξέλιξη της βιομηχανίας στη χώρα μας (βλ. Πίνακα 2.4).³⁹

³⁹ Β. Κρεμμυδάς (1999), σελ. 211

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.4

Η Ελληνική Βιομηχανία, 1930

Έτος	Επιχ. 1-5 ατόμων		Επιχ. 6-25 ατόμων		Επιχ. 25+ατόμων		Επιχ. 1-5 ατόμων		Επιχ. 6-25 ατόμων		Επιχ. 25+ατόμων	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%
Κλάδοι												
Βιομ. Τροφίμων	18.509	29,57	839	18,97	137	15,75	30.296	28,29	7.896	17,81	7.975	9,80
Βιομ. Καπνού	187	0,30	98	2,22	46	5,29	471	0,44	1.112	2,51	3.764	4,63
Χημική Βιομ.	411	0,66	92	2,08	24	2,76	808	0,75	1.019	2,30	3.190	3,92
Οικ. Κατασκευές	819	1,31	525	11,87	149	17,13	2.376	2,22	5.720	12,90	21.075	25,91
Κατεργασία Ορυκτών	1.319	2,11	272	6,15	48	5,52	2.836	2,65	2.770	6,25	4.144	5,09
Παραγωγή Ενέργειας	146	0,23	124	2,80	24	2,76	456	0,43	1.381	3,12	4.989	6,13
Μεταλλουργία	60	0,10	29,00	0,66	5	0,57	168	0,16	389	0,88	276	0,34
Μηχανουργία	9.375	14,98	352	7,96	51	5,86	14.823	13,84	3.410	7,69	3.822	4,70
Βιομ. Ξύλου	6.122	9,78	425	9,61	27	3,10	11.440	10,68	3.900	8,80	1.548	1,90
Υφαντουργία	693	1,11	167	3,78	158	18,16	1.193	1,11	2.005	4,52	19.100	23,48
Βιομ. Δέρματος	14.965	23,91	637	14,40	55	6,32	23.853	22,27	6.020	13,58	2.218	2,73
Βιομηχανία Ενδυμάτων	8.756	13,99	595	13,45	68	7,82	15.810	14,76	6.025	13,59	3.508	4,31
Βιομ. Χάρτου	829	1,32	196	4,43	49	5,63	1.780	1,66	1.932	4,36	3.237	3,98
Διάψ. Βιομηχ.	408	0,65	72	1,63	29	3,33	791	0,74	748	1,69	2.496	3,07
Σύνολο	62.599	100,0	4.423	100,0	870	100,0	107.101	100,0	44.327	100,0	81.342	100,0

Τα σκήπτρα της εκβιομηχάνισης κατείχαν σταθερά πλέον η Αθήνα και ο Πειραιάς με 15.000 επιχειρήσεις στις οποίες δούλευαν περίπου 90.000 εργάτες. Ακολούθησε η Θεσσαλονίκη με 4.175 επιχειρήσεις και 20.600 εργαζομένους και η Πάτρα με 1.349 επιχειρήσεις και 7.732 εργαζομένους. Ενδιαφέρον στοιχείο αποτελούσε η αύξηση της εγκαταστημένης ισχύος που έφτανε το 1930 τους 230.636 ίππους, δείχνοντας την αργή αλλά σταθερή εκμηχάνιση της παραγωγής.

Ο κατακερματισμός της παραγωγής ήταν ανέκαθεν ένας βασικός ανασταλτικός παράγοντας της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα. Το 1930 το χαρακτηριστικό γνώρισμα της ελληνικής βιομηχανίας συνεχιζόταν και μάλιστα σε εντονότερο βαθμό. Πολλοί κλάδοι της βιομηχανίας όπως των τροφίμων, του ξύλου, των ενδυμάτων και η μηχανουργία οι οποίες αποτελούσαν σχεδόν το σύνολο της βιομηχανικής παραγωγής, δεν ήταν καθιερωμένες μονάδες, αλλά πολύ μικρά εργαστήρια στα οποία απασχολούνταν το 70% περίπου των εργαζομένων. Αντίθετα, οι μεγάλες επιχειρήσεις (με περισσότερους από 25 εργαζομένους) δεν ξεπερνούσαν το 0,7% του συνόλου. Σε σχέση με το 1920, τα μεγέθη εμφάνιζαν υποχώρηση των ποσοστών των μεσαίων και μεγάλων μονάδων έναντι των μικρών, ενώ αισθητή ήταν η πτώση του μέσου όρου των εργαζομένων σε όλες τις κατηγορίες επιχειρήσεων, στους 3,43 εργάτες ανά μονάδα.⁴⁰

Σημαντικός αριθμός μονάδων εμφανίστηκε μόνο στους κλάδους της υφαντουργίας, του καπνού, της ενέργειας, των χημικών και της οικοδομής, όπου συγκέντρωναν το 4,6-15,5% του συνόλου των βιομηχανικών μονάδων στις οποίες απασχολούνταν το 69-86% του εργατικού δυναμικού. Σε σχέση με το 1920

⁴⁰ Α. Κιντής, (1982), σελ. 99

παρατηρήθηκε η δημιουργία νέων μικρών βιομηχανιών που μείωσαν το ποσοστό συγκέντρωσης των μεγάλων βιομηχανιών, αν και αυτό διατηρήθηκε σε σχετικά υψηλά επίπεδα λόγω της μεγάλης συγκέντρωσης του εργατικού δυναμικού σε αυτές.

Στην πορεία της οικονομίας παρενέβαινε συχνά η κυβέρνηση, ίσως πιο συχνά από ποτέ στη μέχρι τότε ιστορία της βιομηχανίας στην Ελλάδα, με την θέσπιση και εφαρμογή διαφόρων νομοθετημάτων. Ως νόμο «σταθμό» στη σχέση κράτους και βιομηχανίας θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε την ψήφιση του νόμου 2948/1922, σύμφωνα με τον οποίο το κράτος ήταν υποχρεωμένο να αναλάβει για πρώτη φορά άμεσες ευθύνες για την ανάπτυξη της βιομηχανίας, απαντώντας σε αντίστοιχο αίτημα με καθυστέρηση 30 ετών.

Η πρώτη θετική ρύθμιση που εισήγαγε ο νέος νόμος, υπήρχε στο άρθρο 2 που έδινε τη δυνατότητα αναγκαστικής απαλλοτρίωσης ιδιωτικής ή δημόσιας γης υπέρ των βιομηχανιών, προσφέροντας την δυνατότητα στους μελλοντικούς επενδυτές να ξεπερνούν τα όποια κωλύματα δημιουργούσαν οι κτηματίες και όσοι θίγονταν από την λειτουργία μιας επιχείρησης στην περιοχή τους. Ουσιαστική προστασία της βιομηχανίας παρείχε το άρθρο 16, που προέβλεπε την προτίμηση των προϊόντων των εγχώριων βιομηχανικών κατά τη διενέργεια κρατικών προμηθειών.

Ο νόμος υπέστη δύο τροποποιήσεις, μια το 1929 και μια το 1930, μειώνοντας τις ευεργετικές διατάξεις του, μέσω διαφόρων περιορισμών. Το γεγονός ότι πουθενά δεν έγινε λόγος για άσκηση φορολογικής πολιτικής ως μέσον άσκησης οικονομικής πολιτικής, αλλά και η οπισθοδρομική κίνηση του Πάγκαλου να καταργήσει το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, το οποίο είχε ιδρυθεί το 1910, και να το εντάξει στο Υπουργείο Γεωργίας, δείχνει με άμεσο τρόπο την έλλειψη στρατηγικού σχεδίου για την ανάπτυξη της βιομηχανίας αλλά και της οικονομίας γενικότερα.

Ο ανωτέρω νόμος ήταν ένα μικρό μέρος μόνο μιας υπερπαραγωγής νόμων που θεσπίστηκαν το 1922 από την κυβέρνηση του Γούναρη ο οποίος μάλλον διέβλεπε την πτώση του από την εξουσία και προσπάθησε να εξασφαλίσει μέσω της θέσπισης τους την προσωπική του υστεροφημία, παρά να θέσει τις βάσεις για μια ενιαία αντιμετώπιση των αδυναμιών της βιομηχανίας. Σ' αυτήν την κατηγορία ανήκουν ο νόμος 2871/1922 «περί συστάσεως Επαγγελματικών Επιμελητηρίων», ο νόμος 2868/1922 «περί υποχρεωτικής ασφαλίσεως των εργατών και ιδιωτικών υπαλλήλων», ο οποίος ρύθμιζε τις εργασιακές σχέσεις και τέθηκε σε ισχύ με το Β.Δ στις 29.7.1922, και τέλος ο νόμος 3000 «περί ιδρύσεως Σχολής Διοικητικών Υπαλλήλων» με έμφαση στην κατάρτιση και στελέχωση με εργατικό δυναμικό των δημοσίων υπηρεσιών.

Η θέσπιση νόμων για τη βιομηχανία συνεχίστηκε και τη δεκαετία του 1930, χάρη στους οποίους η ελληνική οικονομία κατόρθωσε να ξεπεράσει εν μέρει τουλάχιστον την ύφεση του 1929. Η κρατική πολιτική, λοιπόν, επιδιώκοντας άλλους στόχους, άθελα της ενίσχυσε και τη βιομηχανία. Η παρέμβαση έλαβε μεγάλες διαστάσεις κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930, κυρίως με το νόμο του 5426 του 1932 «περί περιορισμού εισαγωγής εμπορευμάτων». Από τις διάφορες κατηγορίες εμπορευμάτων, αυτή στην οποία ο νόμος επιφύλασσε τη δυσμενέστερη μεταχείριση ήταν ο μηχανολογικός εξοπλισμός βιομηχανικών εργοστασίων. Επιτρεπόταν μόνο η εισαγωγή ανταλλακτικών ή μηχανών που προορίζονταν για αντικατάσταση όσων είχαν υποστεί φθορά. Το επόμενο σκέλος του νόμου, περιέπλεξε τον αναπτυξιακό σκοπό του με το να επιβάλλει την παροχή άδειας σκοπιμότητας από το Γνωμοδοτικό Συμβούλιο Βιομηχανίας του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας ως απαραίτητη προϋπόθεση για την ίδρυση νέας βιομηχανίας ή την επέκταση μιας ήδη υπάρχουσας. Η πρόθεση περιορισμού της επέκτασης της βιομηχανίας επιβεβαιώθηκε με τον αναγκαστικό νόμο της 29.5.1935, ενώ και η τρίτη παράγραφος του προηγούμενου

νόμου επέβαλε στο Γνωμοδοτικό Συμβούλιο, προτού προχωρήσει στην έκδοση άδειας λειτουργίας, να εξετάζει τους λόγους για τους οποίους κάποιος επιθυμεί να την αποκτήσει.⁴¹

Και ενώ η κυβερνητική πολιτική επιδίωκε να ενισχύσει τη γεωργία και το εμπόριο, μέσω των φραγμών που επιβλήθηκαν στη βιομηχανία, εντούτοις ωφέλησε σημαντικά τις ήδη υπάρχουσες επιχειρήσεις, αφού αυτές προστατευόταν δραστικά από νέους επίδοξους ανταγωνιστές, και σε συνδυασμό με τον διακανονισμό των εξωτερικών συναλλαγών, αλλά και των εσωτερικών ρυθμίσεων να κάνουν ακόμη πιο δραστικό το προστατευτικό χαρακτήρα δασμολόγιο του 1926. Ο μοναδικός κλάδος που ξέφυγε από την αυστηρή επιτήρηση του νόμου του 1935, ήταν αυτός της κλωστοϋφαντουργίας, όπου την περίοδο 1933-1939 σημειώθηκε κατακόρυφη αύξηση στις χορηγήσεις νέων αδειών λειτουργίας εγκαταστάσεων συνθετικών χρωμάτων, με συνέπεια –και εδώ– τον κατακερματισμό της παραγωγής του πιο ελπιδοφόρου και παραγωγικού κλάδου της ελληνικής βιομηχανίας.

Η κατάσταση αυτή δεν μεταβλήθηκε ούτε και μετά την εγκαθίδρυση της δικτατορίας στις 4 Αυγούστου 1936, υπό τον Ιωάννη Μεταξά. Η αποσπασματική και ανοργάνωτη βιομηχανική πολιτική διατηρήθηκε και τώρα όπου ο πειραματισμός επικρατούσε παντού. Για να μην είμαστε άδικοι όμως, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε τη συνολική πολιτική στον τομέα της κοινωνικής πρόνοιας με τον καθορισμό κατώτατων ημερομισθίων, την επιβολή της υποχρεωτικής διαίτησας στις συλλογικές διαφορές, τη γενίκευση της υπογραφής συλλογικών συμβάσεων εργασίας, την εφαρμογή εθνικού συστήματος κοινωνικών ασφαλίσεων και τις επενδύσεις στον τομέα της υγείας. Μολονότι τα μέτρα αυτά είχαν ευεργετικά αποτελέσματα στη βιομηχανία, δεν αποφασίστηκαν στα πλαίσια μιας ενιαίας εθνικής βιομηχανικής πολιτικής, αλλά μάλλον σε προσπάθεια εντυπωσιασμού και εξωραϊσμού της ύπαρξης του αυταρχικού στρατιωτικού καθεστώτος στη συνείδηση της ελληνικής κοινωνίας. Επίσης κινήσεις έγιναν για την αποκέντρωση των βιομηχανικών μονάδων από την Αθήνα και τον Πειραιά προς την περιφέρεια, οι οποίες όμως έμειναν ημιτελείς, εξαιτίας της γραφειοκρατίας και των οργανωμένων συμφερόντων που αντιστρατεύονταν την πολιτική αυτή.

Σημαντική καινοτομία του Μεταξά ήταν η επισημοποίηση των βιομηχανικών καρτέλ στην αγορά πρώτων υλών –καπνός, βαμβάκι-, καθιστώντας τα αποκλειστικό εταίρο των αγροτών, που δεν είχαν δικαίωμα να πουλήσουν τα προϊόντα τους χωρίς τη μεσολάβηση του καρτέλ. Τα καρτέλ, όμως, προϋπήρχαν του νόμου νομιμοποίησης τους, με κυριότερα το καρτέλ στην τσιμεντοβιομηχανία από το 1931, ενώ τα ήδη υπάρχοντα από το 1929 και μετά, λειτουργούσαν σιωπηρά, για να μην προκαλέσουν τις αντιδράσεις του εμπορίου.⁴²

Έχοντας αποκτήσει μια αρκετά σαφή εικόνα του νομοθετικού πλαισίου που υπήρχε στην Ελλάδα την περίοδο του μεσοπολέμου, μπορούμε να ερμηνεύσουμε πιο αποτελεσματικά την εξέλιξη της βιομηχανικής παραγωγής. Κατά τη δεκαετία του 1930, η βιομηχανία πραγματοποίησε αξιοσημείωτη πρόοδο πετυχαίνοντας την αύξηση του όγκου της παραγωγής της κατά 60% περίπου μέχρι και το 1939, ενώ την ίδια περίοδο είχαμε και αύξηση της αξίας της παραγωγής κατά 68% ξεπερνώντας τα 13,5 δις δρχ. Αύξηση παρουσίασε και το επίπεδο απασχόλησης σε όλους τους κλάδους κατά 30%, στους οποίους απασχολούνταν πάνω από 300.000 εργαζόμενοι, το 1938.

Ειδικότερα, η εξέλιξη της αξίας της βιομηχανικής παραγωγής λαμβάνοντας ως έτος βάσης το 1930 (1930=100) μέχρι και το 1939 ήταν η εξής :

⁴¹ Χρ. Χατζηωσήφ, (1993), σελ. 304.

⁴² Χρ. Χατζηωσήφ, (1993), σελ. 286.

1930	100	1935	121
1931	103	1936	133
1932	97	1937	144
1933	102	1938	164
1934	121	1939	168

Η αύξηση της αξίας παραγωγής ήταν η μεγαλύτερη μεταξύ όλων των ευρωπαϊκών χωρών, ενώ αύξηση είχαμε και ποσοτικά στον αριθμό των επιχειρήσεων, όπου υπολογίζεται ότι στη χώρα μας λειτουργούσαν το 1938 περισσότερες από 75.000 μικρές και μεγαλύτερες βιομηχανικές μονάδες σημειώνοντας άνοδο κατά 12% σε σχέση με το 1930 και 220% σε σχέση με το 1920. Παρακάτω μπορούμε να δούμε αναλυτικά τη συμμετοχή του κάθε κλάδου στο σύνολο της βιομηχανικής παραγωγής του 1938, όπως την κατέγραψε η Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος το 1939.⁴³

ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ	Αξία (σε χιλ. δρχ)	% ποσοστό συμμετοχής
Μεταλλουργικές	67.969	0,5
Μηχανολογικές	620.397	4,5
Οικοδομικές	509.619	3,7
Κλωστοϋφαντουργικές	3.669.503	27,07
Διατροφής	2.347.196	17,3
Χημικές	2.949.238	21,7
Κατεργασία δέρματος	1.020.250	7,5
Χάρτου	433.128	3,1
Ειδών υφαντισμού	40.018	0,2
Κατεργασία ξύλου	515.000	3,7
Καπνού	229.765	1,6
Παραγωγής ηλεκτρισμού	1.150.000	8,4
ΣΥΝΟΛΟ	13.552.083	

Βλέπουμε ότι στις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου η κλωστοϋφαντουργία εξακολουθούσε να κατέχει τα πρωτεία της βιομηχανικής παραγωγής στην Ελλάδα, ενώ σημαντική δυναμική παρουσίαζε ο κλάδος των τροφίμων και της χημικής βιομηχανίας, γεγονός που δείχνει ότι τίποτα δεν είχε αλλάξει στη σύνθεση της βιομηχανικής παραγωγής από τις αρχές του αιώνα. Ευτυχώς, όπως είδαμε, αυτή κατάφερε μέσα σε ένα ιδιαίτερα αντίξοο περιβάλλον, λόγω της διεθνούς ύφεσης που κορυφώθηκε με το κραχ στο χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης το 1929, να αντισταθεί και να βελτιώσει τα μεγέθη της τουλάχιστον στην εσωτερική αγορά. Η αιτία θα πρέπει να αναζητηθεί μάλλον στην ευνοϊκή πολιτική που άσκησαν οι κυβερνήσεις των προηγούμενων ετών, οι οποίες έστω και άθελα τους προστάτευσαν την βιομηχανία καθιστώντας την κυρίαρχο της εγχώριας αγοράς. Αποδεικτικό στοιχείο αποτελεί η κάλυψη του 80% της εγχώριας ζήτησης από αυτήν το 1938, όταν 10 χρόνια πριν το ποσοστό συμμετοχής της ελληνικής βιομηχανίας στην εσωτερική αγορά δεν έφτανε το 60%. Το αρνητικό σημείο της υπόθεσης ήταν η εξάπλωση της τακτικής του προστατευτισμού σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες, οπότε οι εξαγωγές από τη χώρα μας υποχώρησαν στο 25% το 1938 από 40-45% το 1928. Η

⁴³ Δ. Μπάτσος, (1947), πίνακας 47, παράρτημα.

σύνδεση ελληνικής βιομηχανίας και ελληνικής αγοράς ουσιαστικά πλέον, έγινε σχέση αλληλεξάρτησης.

Μακροπρόθεσμα, το μόνο που κατάφερε ο προστατευτισμός στην ελληνική βιομηχανία ήταν να την κάνει πιο ευάλωτη στους ξένους ανταγωνιστές, αφού είχε ως μοναδικό υποστηρικτή της το κράτος, ενώ και η εσωστρέφεια της εντάθηκε σε ανησυχητικό βαθμό με συνέπεια την αδυναμία της να επεκταθεί στο εξωτερικό, όταν η κυριαρχία της στην ντόπια αγορά θα υποχωρούσε. Αυτό ήταν επόμενο να συμβεί, όταν η διεθνής ύφεση θα τελείωνε και τα πλεονεκτήματα που προσέφερε ο προστατευτισμός θα εξέλειπαν. Η εξέλιξη αυτή ανακόπηκε απότομα από τον πόλεμο, όμως πραγματοποιήθηκε σταδιακά στη μεταπολεμική περίοδο.

Αλλά και βραχυχρόνια, η τόνωση της βιομηχανικής δραστηριότητας αφορούσε κατά κύριο λόγο τις μικρομεσαίες και όχι τις μεγάλες επιχειρήσεις, καθώς η άρνηση όλων των κυβερνήσεων να προωθήσουν τη βαριά βιομηχανία, ήταν δεδομένη και τα αίτια θα πρέπει να τα αναζητήσουμε στην απροθυμία σύγκρουσης τους με το αγροτικό και εμπορικό κατεστημένο της εποχής, καθώς και στην δυσπιστία πολλών αξιωματούχων ως προς την ωφέλεια της βιομηχανίας στο εθνικό εισόδημα. Δεν είχαν δηλαδή την απαραίτητη διορατικότητα να υπολογίσουν και να αναγνωρίσουν την αξία της βιομηχανίας ως κλάδου που θα μπορούσε να συμβάλλει αποφασιστικά στην οικονομική ανάπτυξη, αλλά παρέμεναν προσκολλημένοι στους ξεπερασμένους τομείς της ναυτιλίας και της γεωργίας, οι οποίοι ήδη είχαν αρχίσει να τίθενται στο περιθώριο στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές οικονομίες.

Με αυτόν τον τρόπο έκλεισε μια πολύ σημαντική περίοδος για την ελληνική οικονομία, κατά τη διάρκεια της οποίας έγινε η πρώτη πραγματική εκβιομηχάνιση στη χώρα μας, η έννοια της ελληνικής βιομηχανίας δεν παρουσίαζε τα ίδια χαρακτηριστικά με αυτά της ευρωπαϊκής. Σε καμία περίπτωση δεν έγινε «επανάσταση» βιομηχανικού τύπου όμως, χάρη στην οποία η βιομηχανία θα ήταν ο πρωταγωνιστής της οικονομικής δραστηριότητας, ενώ και τα θετικά βήματα που έγιναν καταστράφηκαν από τον πόλεμο που ισοπέδωσε και εξάρθρωσε όλη σχεδόν την παραγωγική δραστηριότητα στην Ελλάδα αλλά και την υπόλοιπη Ευρώπη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η μεταπολεμική βιομηχανία (1944-1973)

3.1 Η κατάσταση της Ελληνικής Βιομηχανίας αμέσως μετά τον πόλεμο (1944-1952)

Επιχειρώντας μια σύντομη ανασκόπηση της κατάστασης που επικρατούσε στην Ελλάδα την περίοδο του μεσοπολέμου, μπορούμε να ξεχωρίσουμε τη βαθμιαία μετάβαση από μια αγροτική οικονομία με έντονη την κρατική παρέμβαση σε μια εκβιομηχανιζόμενη οικονομία για πρώτη φορά πρακτικά στην ιστορία της. Βέβαια, η διαδικασία εκβιομηχάνισης ξεκίνησε τυπικά τη δεκαετία του 1860, όπως ήδη είδαμε, όμως οι ρυθμοί της δεν ήταν οι αναμενόμενοι με αποτέλεσμα τα πρώτα ορατά σημάδια εμφάνισης της να γίνουν μετά το 1920. Την περίοδο εκείνη, ευνοϊκοί παράγοντες ήταν η είσοδος περισσότερων του 1 εκατομμυρίου προσφύγων μετά τη μικρασιατική καταστροφή και τα προστατευτικά δασμολόγια για την εγχώρια παραγωγή του 1926 και αυτών της επόμενης δεκαετίας, τα οποία κατέστησαν την ελληνική βιομηχανία κυρίαρχο της εσωτερικής αγοράς. Απόλυτα αναμενόμενη λοιπόν η βιομηχανική ανάπτυξη, έστω και αν αυτή αφορούσε κυρίως τις μικρές επιχειρήσεις, από το 1928 μέχρι και το 1939.

Η έναρξη του πολέμου στις 1 Σεπτεμβρίου 1939, σηματοδότησε την ανατροπή όλων των σχεδίων ανάπτυξης των οικονομιών σε Ελλάδα και Ευρώπη. Η κατοχή που ακολούθησε επέφερε διάλυση της βιομηχανικής παραγωγής. Οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής προέβησαν από την πρώτη στιγμή σε επιτάξεις εργοστασίων και πρώτων υλών, ενώ και οι συναλλαγές με το εξωτερικό, όπως ήταν φυσικό, πάγωσαν τελείως για τα επόμενα 5 χρόνια. Εκτός από τη βιομηχανία, σημαντικές απώλειες υπέστη και η γεωργία, με τις υλικές καταστροφές να ξεπερνούν το 50% της προπολεμικής υποδομής.⁴⁴ Χειρότερη ήταν η κατάσταση στη ναυτιλία όπου το ποσοστό απωλειών των εμπορικών πλοίων ανήλθε στο 74,5%, ενώ και ο τομέας των συγκοινωνιακών υποδομών καταστράφηκε ολοκληρωτικά, χάνοντας το 100% των σιδηροδρομικών και το 90% των οδικών γεφυρών.⁴⁵ Η θλιβρότερη, όμως, απώλεια που υπέστη η χώρα μας ήταν οι 475.000 νεκροί στρατιώτες και πολίτες που έχασαν τη ζωή τους είτε στο πεδίο της μάχης, είτε λόγω της αστίας.

Ανάλογης, ίσως και μεγαλύτερης, έκτασης καταστροφές υπέστησαν όλες οι ευρωπαϊκές χώρες, οι οποίες όμως με τον τερματισμό του πολέμου ξεκίνησαν αμέσως τη διαδικασία ανασυγκρότησης και ανάπτυξης είτε αυτές ανήκουν στους νικητές (Συμμαχικές Δυνάμεις), είτε στους ηττημένους (Δυνάμεις του Άξονα). Η περίοδος αυτή άρχισε το 1945 και ολοκληρώθηκε το 1948. Στην Ελλάδα η ανασυγκρότηση άργησε κυρίως εξαιτίας του εμφύλιου πολέμου, ο οποίος ερείπωσε ότι είχε μείνει όρθιο από τον πόλεμο. Το φαινόμενο της καθυστερημένης εξομάλυνσης της πολιτικής και οικονομικής ζωής της χώρας, παρατηρείται, λοιπόν, για δεύτερη φορά μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν δηλαδή ο πόλεμος για την Ελλάδα τελείωσε το 1922, αντί για το 1918, λόγω της Μικρασιατικής Εκστρατείας. Σε αυτήν την περίπτωση, όμως, η καθυστέρηση κόστισε στη χώρα μας, όχι μόνο σε χρόνο αλλά και

⁴⁴ Π. Καζάκος, (2001), σελ. 59

⁴⁵ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΣΤ΄, σελ. 63

σε πολιτικοοικονομικό επίπεδο. Ο εμφύλιος διαμόρφωσε ένα πολιτικό κλίμα στο οποίο η θεωρία (νόμοι) από την πράξη (εφαρμογή) απείχε πάρα πολύ και παγίωσε ψυχολογικές ιδεολογικές και πολιτικές αντιθέσεις, οι οποίες έμελλαν να διχάσουν όλη την ελληνική κοινωνία μέχρι και τη μεταπολίτευση το 1975. Εδώ δεν θα πρέπει να ξεχάσουμε τα θύματα του εμφυλίου που έφτασαν τις 150.000 άτομα και τις υλικές καταστροφές τα 4 τρις δρχ, ενώ πολλοί επιζήσαντες, κυρίως από τις αγροτικές περιοχές, αναγκαστικά μετανάστευσαν προς τα μεγάλα αστικά κέντρα ώστε να αποφύγουν τις ολέθριες συνέπειες του εμφυλίου.

Την περίοδο εκείνη μεγάλη ανακούφιση στη διαλυμένη ελληνική οικονομία προσέφερε ο ξένος παράγοντας, μέσω της χορήγησης δανείων και ανθρωπιστικής βοήθειας. Προσπάθειες ανάκαμψης της παραγωγής του αγροτικού τομέα έγιναν από την UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration), μέσω της οποίας εισάγονταν ζώα και ζωοτροφές, με πιστώσεις της Τράπεζα της Ελλάδος. Επιπλέον, η βοήθεια της συνέβαλε στη διατροφή του πληθυσμού, μέσω χορηγήσεων ύψους 425 εκ δολαρίων μέχρι και τον Ιούνιο του 1947. Η βοήθεια κατευθυνόταν προς την χώρα μας μέσω ενός πρωτότυπου συστήματος διανομής σύμφωνα με το οποίο, το συνάλλαγμα της βοήθειας διατίθετο στις επιχειρήσεις και το κράτος για την αγορά πρώτων υλών και τροφίμων από το εξωτερικό, έναντι του αντίστοιχου της αξίας σε δραχμές, με τις οποίες στην συνέχεια καλύπτονταν δαπάνες του προϋπολογισμού. Επίσης πολύ σημαντική επισιτιστική βοήθεια προσέφερε και ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός, χάρη στον οποίο χιλιάδες Έλληνες γλίτωσαν από τον λιμό που μάστιζε τη χώρα.

Το 1947 ενεργό ρόλο στην ανασυγκρότηση της χώρας μας ανέλαβαν οι ΗΠΑ, μετά από σχετική εξαγγελία του Υπ. Εξ. των ΗΠΑ Τζωρτζ Μάρσαλ που εξέφραζε τη θέληση της χώρας του να συμβάλει στην ανασυγκρότηση των οικονομιών της Δυτικής και Ανατολικής Ευρώπης. Ειδικότερα, η χώρα μας την περίοδο 1944-1962 έλαβε την μορφή δωρεάς 3.250 δις. δολάρια, και δανείων 223 δις. δολαρίων. Την περίοδο 1947-48, η αμερικανική βοήθεια ανήλθε στα 518 δις. δολάρια, την επόμενη στα 1.149 δις δολάρια, ενώ το 1951 διπλασιάστηκε φτάνοντας τα 2.255 δις δολάρια. Τα χρήματα που συγκεντρωνόταν διοχετεύτηκαν στη συντήρηση των «ανταρτόπληκτων», την επισκευή των υποδομών και την επανέναρξη της παραγωγής.⁴⁶

Επιστρέφοντας στην UNRRA, να σημειώσουμε την υποστήριξη της βιομηχανίας και βιοτεχνίας, μέσω της συγχρηματοδότησης ανάλογων προγραμμάτων από αυτήν και την Τράπεζα της Ελλάδος. Με προτεραιότητα χρηματοδοτήθηκαν οι βιομηχανίες που παρήγαγαν αγαθά για την άμεση ικανοποίηση καταναλωτικών αγαθών (κλωστοϋφαντουργεία, βιομηχανίες ρητίνης, ναυπηγεία, βιομηχανίες τροφίμων και μεταλλουργεία). Η χρηματοδότηση αφορούσε στην προμήθεια πρώτων υλών, για επισκευές υποδομών και πληρωμές ημερομισθίων.

Η ανασύνταξη και ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας δεν αφέθηκε, όμως, μόνο στα χέρια των ξένων. Αμέσως μετά την αποχώρηση των γερμανικών κατοχικών στρατευμάτων, πραγματοποιήθηκε η πρώτη νομισματική μεταρρύθμιση (Νοέμβριος 1944) με σκοπό την αντιμετώπιση του πληθωρισμού. Η αξία μιας νέας δραχμής ορίστηκε σε 50 δις παλαιές και η εξωτερική της αξία σε 600 δρχ προς μια στερλίνα. Η μεταρρύθμιση συνέβαλε ουσιαστικά στην επιθυμητή οικονομική ομαλότητα, συνδυαζόμενη και με μέτρα όπως διατιμήσεις, αγορανομικούς ελέγχους και επανάληψη των εισαγωγών. Η κυβέρνηση καθιέρωσε μεταξύ άλλων την επέμβαση της Τράπεζας της Ελλάδος στην αγορά για τη ρύθμιση της τιμής της χρυσής λίρας, το

⁴⁶ Π. Καζάκος, (2001), σελ. 91

πάγωμα των μισθών με την ταυτόχρονη αύξηση της ημερήσιας μερίδας διανεμόμενης τροφής και ανήγγειλε την φορολόγηση των κατοχικών κερδών. Τα σχέδια, δυστυχώς, δεν κατάφεραν να αποδώσουν τα αναμενόμενα στην πράξη.

Τον Ιούλιο του 1945, τέθηκε σε ισχύ η δεύτερη μεταρρύθμιση με στόχο τη σταθεροποίηση της αγοραστικής αξίας της δραχμής, χρησιμοποιώντας τα ίδια περίπου μέτρα με αυτά της πρώτης μεταρρύθμισης. Και εδώ, όμως, οι προσπάθειες έμειναν ημιτελείς. Η κύρια αιτία της αποτυχίας τους θα πρέπει να αναζητηθεί στην αδυναμία του εξαρθρωμένου δημοσίου τομέα να θεσπίσει και να επιβάλλει, τα μέτρα που η κυβέρνηση αποφάσιζε. Επίσης, το εμπορικό και βιομηχανικό κατεστημένο δεν επέτρεπε την εφαρμογή του κυβερνητικού έργου, δείχνοντας τη δύναμη που είχε ακόμη και μετά την καταστροφή της βιομηχανίας από τον πόλεμο.⁴⁷

Καλύτερη τύχη είχε το τρίτο σταθεροποιητικό πρόγραμμα που ξεκίνησε τον Ιανουάριο του 1946, το οποίο ξεκίνησε με την υποτίμηση της δραχμής. Η πρωτοτυπία του προγράμματος βρισκόταν στη στενή συνεργασία που υπήρχε μεταξύ της ελληνικής και της βρετανικής κυβέρνησης, μετά από σχετική συμφωνία που υπέγραψαν στο Λονδίνο. Συνοπτικά, η χώρα μας ανέλαβε να εφαρμόσει ένα συγκεκριμένο πρόγραμμα σταθεροποίησης και η αγγλική κυβέρνηση να το επιβλέπει και να το χρηματοδοτεί. Το ύψος του δανείου έφτασε τα 10 εκ. λίρες, ενώ πιστώσεις υπήρχαν και για είδη ρουχισμού, γεωργικά μηχανήματα, έργα υποδομής και στρατιωτική βοήθεια. Η επιτυχία του όλου σχεδίου θα πρέπει να αποδοθεί αφενός στην στενή του επιτήρηση από Άγγλους ειδικούς, και αφετέρου στην ωριμότητα που άρχισε να επιδεικνύει η ελληνική οικονομία όσον αφορά την αποδοχή και εφαρμογή νέων θεσμικών αλλαγών.

Ταυτόχρονα με την επιτυχία της εφαρμογής της τρίτης μεταρρύθμισης και την πολύτιμη βοήθεια πρωτίστως της UNRRA προς την χώρα μας, θα πρέπει να αναφέρουμε και την διαδικασία αποκατάστασης και ταχύτερης αναπλήρωσης του φυσικού κεφαλαίου, που παρατηρείται σε όλες τις οικονομίες μετά από κάποια απότομη καταστροφή (π.χ πόλεμος). Εξαιρέση δεν αποτέλεσε ούτε η χώρα μας, η οποία μπήκε σε φάση αλματώδους ανάπτυξης μετά το 1944, ώστε το 1950 να ξεπεράσει τους βιομηχανικούς δείκτες που υπήρχαν το 1939.

Η πορεία του δείκτη βιομηχανικής παραγωγής, λοιπόν, δεν ήταν καθόλου τυχαία και μάλιστα βασίστηκε κυρίως στους ανωτέρω λόγους που εξηγήσαμε. Λαμβάνοντας ως έτος βάσης το 1939 (1939=100), το 1945 η παραγωγή είχε πέσει στο 33, το 1946 στο 53 και το 1947 στο 67. Κατά την περίοδο 1940-1944 είναι ανώφελο να ασχοληθούμε με τη βιομηχανική παραγωγή, αφού η όποια αντίστοιχη δραστηριότητα αφορούσε αποκλειστικά την προμήθεια του ελληνικού στρατού. Για πρώτη φορά το 1950, η παραγωγή ξεπέρασε τον αντίστοιχο δείκτη του 1939, γεγονός που από μόνο του σηματοδότησε τη νέα αναπτυξιακή πορεία της ελληνικής βιομηχανίας. Στον παρακάτω πίνακα, παρουσιάζεται αναλυτικά η πορεία της βιομηχανικής παραγωγής μέχρι και το 1952.

Συνολική βιομηχανική παραγωγή (με έτος βάσης το 1939) ⁴⁸					
Έτη	Δείκτης	Μεταβολή (%)	Έτη	Δείκτης	Μεταβολή (%)
1939	100				
1945	33		1949	87	19,2
1946	53	60,6	1950	110	26,4
1947	67	26,4	1951	125	13,6
1948	73	8,9	1952	124	-0,8

⁴⁷ Π. Καζάκος, (2001), σελ. 70

⁴⁸ Π. Καζάκος, (2001), σελ. 82

Εκτός από την ποσοτική αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής κατά τη διάρκεια του 1940, σημειώθηκε και σταδιακή ανακατανομή στη σύνθεση του βιομηχανικού προϊόντος. Νέοι κλάδοι άρχισαν να έρχονται στο βιομηχανικό προσκήνιο, ενώ άλλοι υποχωρούσαν αποδεικνύοντας τη συσχέτιση μεταξύ της ελληνικής και της διεθνούς βιομηχανίας, όπου η δεύτερη έδειχνε τις μελλοντικές τάσεις και η πρώτη τις ακολουθούσε, εξέλιξη αναπόφευκτη για μια μικρή ανοικτή οικονομία. Σύμφωνα με την καταγραφή του βιομηχανικού προϊόντος στην Ελλάδα του 1948, μπορούμε να κάνουμε σύγκριση με την αντίστοιχη του 1939. για παράδειγμα, ενώ οι μηχανολογικές βιομηχανίες αποτελούσαν το 4,5% της συνολικής βιομηχανικής παραγωγής το 1939, το ποσοστό τους ανέβηκε στο 8,7% το 1948. Μεγάλη αύξηση παρατηρήθηκε και στην κλωστοϋφαντουργία, η οποία κατείχε το 39,8% της παραγωγής το 1948, σε αντίθεση με το 1939, όπου το ποσοστό της μόλις που ξεπερνούσε το 27%. Αξιοσημείωτη ήταν και η συμμετοχή της βιομηχανίας τροφίμων και καπνού στο σύνολο της παραγωγής του 1948 με 24,6% όταν 9 χρόνια πριν το ποσοστό αυτό υπολειπόταν κατά 5,7%. Αντίθετα μεγάλες απώλειες κατέγραψαν οι χημικές βιομηχανίες οι οποίες το 1948 κατείχαν μόλις το 3,5% της παραγωγής, ενώ το 1939 το 21,7%. Οι μεγάλες διαφοροποιήσεις, θα πρέπει να τονίσουμε ότι δεν οφείλονται μόνο στις διεθνείς συγκυρίες, αλλά σε μεγάλο βαθμό στις ανάγκες για τρόφιμα και ένδυση της κατεστραμμένης ελληνικής οικονομίας μεταπολεμικά. Στον επόμενο πίνακα παρουσιάζεται αναλυτικά η σύνθεση του βιομηχανικού προϊόντος του 1948, όπως το κατέγραψε η υπηρεσία Εθνικών Λογαριασμών της Ελλάδος.⁴⁹

Κλάδοι	Έτος 1948
Τροφίμων – ποτών – καπνού	24,6
Κλωστοϋφαντουργικές	39,8
Ξύλου – επίπλων	5,4
Χάρτου	3,6
Χημικές βιομηχανίες	3,5
Μη μεταλλικών ορυκτών	6,3
Μεταλλουργικές βιομηχανίες	0,3
Μηχανολογικές	8,7
Βιομ. Μεταφ. Μέσων	3,7
Λοιπές βιομηχανίες	4,0
	100

Παρά την αξιόπαινη προσπάθεια που καταβλήθηκε από τις διάφορες κυβερνήσεις, την ιδιωτική πρωτοβουλία αλλά και τον ξένο παράγοντα ώστε η χώρα μας να ανασυνταχθεί και να ακολουθήσει το δρόμο της ανάπτυξης, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι παρέμενε μια καθυστερημένη χώρα με στοιχειώδη υποδομή, ανεκμετάλλευτους φυσικούς πόρους, το χαμηλότερο κατά κεφαλήν ΑΕΠ στη Δυτική Ευρώπη⁵⁰ και σχεδόν πρωτόγονο αγροτικό τομέα ο οποίος χαρακτηριζόταν από κατακερματισμό της παραγωγής και χαμηλή παραγωγικότητα.

Στη βιομηχανία η κατάσταση ήταν περίπου η ίδια. Ο κατακερματισμός της παραγωγής εξακολουθούσε να κυριαρχεί μετά από 80 σχεδόν χρόνια συμμετοχής της στο εθνικό εισόδημα, με την πλειοψηφία των επιχειρήσεων να είναι είτε προσωπικές,

⁴⁹ Ανδρέας Κιντής, (1982), σελ. 48

⁵⁰ Το ΑΕΠ της Ελλάδας για το 1951 ανήλθε στα 80.5 δις δρχ. (σε σταθερές τιμές 1970), με τη συμμετοχή του δευτερογενούς τομέα να ανέρχεται στο 18.4% του ΑΕΠ Στέλιος Παυλίδης, (1987), σελ. 24-25

είτε οικογενειακές με στοιχειώδη κεφαλαιουχικό εξοπλισμό και εργαζομένους με χαμηλό επίπεδο εξειδίκευσης.

Την κατάσταση αυτή περιγράφουν ανάγλυφα ορισμένα από τα βασικά μεγέθη της ελληνικής βιομηχανίας κατά το 1950. Κατά την ΕΣΥΕ τη χρονιά εκείνη στη βιομηχανία 296.169 εργάτες σε 92.750 καταστήματα, με συνολική μηχανική υποδύναμη 436.375 HP. Από τα στοιχεία αυτά, διαπιστώνουμε ότι η αναλογία εργατών ανά κατάστημα ήταν 3,19 ενώ η εγκατεστημένη ισχύς ανά κατάστημα ήταν 4,70 όταν τα προπολεμικά μεγέθη (1930) ήταν 2,96 και 3,50 αντίστοιχα. Συνυπολογίζοντας και τη συνολική προστιθέμενη αξία, η οποία ανερχόταν το 1950 σε μόλις 8,7 δις δρχ,⁵¹ βλέπουμε ότι η ελληνική βιομηχανία βρισκόταν σε νηπιακή κατάσταση, έχοντας σημειώσει ελάχιστη πρόοδο μέσα στην 20ετία 1930-1950, γεγονός που μαρτυρά πως πολλά χρειαζόνταν ακόμη μέχρι να μπορούμε να μιλούμε για πραγματική εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα.

Η διαμάχη για την εκβιομηχάνιση

Μετά το τέλος του εμφυλίου αναθερμάνθηκε η συζήτηση για την εκβιομηχάνιση της χώρας, που είχε ξεκινήσει ήδη από τη δεκαετία του 1870. Οι πολιτικοί θεσμικοί και επιχειρηματικοί παράγοντες της Ελλάδας δεν είχαν καταφέρει, μετά από σχεδόν έναν αιώνα, να καταλήξουν σε μια κοινή γραμμή, η οποία θα όριζε εάν τελικά η χώρα μας χρειαζόταν και μπορούσε να επενδύσει στη βιομηχανία και ειδικότερα στη βαριά βιομηχανία, ή δεν θα έπρεπε να βασιστεί πάνω της αλλά να επικεντρωθεί στη γεωργία, το εμπόριο, τη ναυτιλία και την ελαφρά βιομηχανία. Η αναποφασιστικότητα των εκάστοτε ελληνικών κυβερνήσεων να λάβουν ανάλογη οριστική απόφαση και συνεπώς να καταστρώσουν ένα ενιαίο εθνικό στρατηγικό σχέδιο εκβιομηχάνισης ή τουλάχιστον να απορρίψουν συνολικά την ιδέα της, κόστισε στη χώρα μας σε ανάπτυξη και ευημερία.

Έντονη ήταν η αντιπαράθεση, λοιπόν, μεταξύ επιστημόνων και πολιτικών για το φλέγον αναπτυξιακό θέμα της ελληνικής οικονομίας. Υπέρμαχος της εκβιομηχάνισης της Ελλάδας, ήταν ο Αλέξανδρος Διομήδης, ο οποίος είχε υποδείξει προπολεμικά ότι η Ελλάδα δεν θα έπρεπε να στηρίζεται στους «άδηλους πόρους» από το εξωτερικό, αλλά να στρέψει την προσοχή της στην αξιοποίηση των δικών της παραγωγικών πόρων, με κινητήριους μοχλούς την εκβιομηχάνιση και τον εξηλεκτρισμό.

Την ανάγκη για εκβιομηχάνιση τόνιζαν και προσωπικότητες του ακαδημαϊκού χώρου, όπως ο Ξενοφών Ζολώτας και Άγγελος Αγγελόπουλος. Ο Ξ. Ζολώτας, παρά τη θετική του στάση απέναντι στην προσέλκυση ξένων κεφαλαίων, δεν έκρυβε τους ενδοιασμούς του για μια τέτοια πολιτική. Σε σύσκεψη διευθυντών της American Express το Μάιο του 1963, χαρακτήριζε την Ελλάδα «μάλλον ημιανάπτυκτο», καθώς η ανάπτυξη «επεταχύνθη μεγάλως κατά την τελευταίαν δεκαετίαν». Ο καθηγητής, θέτοντας το ζήτημα της ποιότητας της ανάπτυξης, διαπίστωνε ότι «εις τας ολιγοτέρον ανεπτυγμένας χώρας» η ιδιωτική πρωτοβουλία «δεν έλκεται από πραγματικές παραγωγικές βιομηχανίας και όταν ομιλώ περί πραγματικώς παραγωγικών βιομηχανιών εννοώ εκείνας αι οποίαι προάγουν την βιομηχανικήν ανάπτυξιν. Εις τα χώρας αυτάς, η ιδιωτική πρωτοβουλία προσανατολίζεται συχνά προς κερδοσκοπικάς δραστηριότητας».⁵²

Σημαντική συμβολή στην επιχειρηματολογία υπέρ της εκβιομηχάνισης της χώρας πρόσφερε η UNRRA. Το Νοέμβριο του 1948, η ελληνική κυβέρνηση κατέθεσε

⁵¹ Α. Κιντής, (1982), σελ. 96

⁵² Οικονομικός Ταχυδρόμος, τεύχος 19, (8-5-2003), σελ. 82

στον ΟΕΟΣ (Οργανισμός Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας) ένα τετραετές «προσωρινό μακροπρόθεσμο πρόγραμμα οικονομικής ανορθώσεως της Ελλάδος». Μέρος του προγράμματος ήταν η αναδιάρθρωση του παραγωγικού μηχανισμού της χώρας μέσω της εκβιομηχάνισης. Η σημασία που έδινε το πρόγραμμα στη βιομηχανία φαίνεται από την κατανομή που αυτό προέβλεπε για κάθε τομέα της οικονομίας. Από τις προβλεπόμενες δαπάνες ύψους 1,2% δις δολαρίων, η ενέργεια και η βιομηχανία θα απορροφούσαν το 36% του ποσού, ενώ η γεωργία μόλις το 17%. Το σχέδιο, όμως αυτό δεν έμεινε χωρίς κριτική με τα κυριότερα μειονεκτήματα του να επικεντρώνονται στην έλλειψη δυνατότητας εφαρμογής του και τον εξαναγκασμό της χώρας μας να γίνει βιομηχανική «αποικία» με το να εξάγει πρώτες ύλες.

Υποστηρικτής της εκβιομηχάνισης της Ελλάδας, και μάλιστα μέσω της βαριάς βιομηχανίας, ήταν ο Δημήτρης Μπάτσης. Πεποίθηση του ήταν ότι η Ελλάδα και έπρεπε αλλά και μπορούσε να αναπτύξει και να βασιστεί πάνω στη βαριά βιομηχανία, ώστε να κατορθώσει την ταυτόχρονη οικονομική ανάπτυξη με την ανεξάρτηση της χώρας από το ξένο κεφάλαιο και τη στήριξη της οικονομίας μέσα στα πλαίσια ενός γενικότερου προγράμματος σχεδιασμένης ανασυγκρότησης της οικονομίας (εδώ ο Δ. Μπάτσης κατηγορεί ευθέως το καπιταλιστικό μοντέλο εκβιομηχάνισης, χαρακτηρίζοντας το συμπτωματικό και άναρχο). Οι πρώτες νέες βιομηχανίες θα είναι εκείνες που θα ικανοποιήσουν πρώτα την ανασυγκρότηση, δηλαδή μεταλλουργική βιομηχανία και η σιδηρομεταλλουργία, πάνω στις οποίες θα βασιστεί η περαιτέρω εκβιομηχάνιση και άλλων κλάδων της οικονομίας,⁵³ προσπαθώντας να καταρρίψει ένα από τα επιχειρήματα για τη μη λειτουργία βαριάς βιομηχανίας, την έλλειψη δηλαδή επαρκών φυσικών πόρων.

Ο αντίλογος, επικεντρωνόταν στο πρόσωπο του Διοικητή της Τράπεζας Ελλάδος, Κυριάκο Βαρβαρέσο, ο οποίος ήταν αρνητικός στην ανάπτυξη βαριάς βιομηχανίας στην Ελλάδα. Από οικονομική άποψη το βασικό επιχειρήμα ήταν το μικρό μέγεθος της εγχώριας αγοράς, τα περιορισμένα προς επένδυση κεφάλαια και η έλλειψη εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού, στοιχεία που λειτουργούν εναντίον της ανάπτυξης μονάδων εντάσεως κεφαλαίου. Επιπλέον, πίστευε πως η βαριά βιομηχανία θα οδηγούσε σε μονοπωλιακές καταστάσεις, όταν ολόκληροι κλάδοι θα αποτελούνται από μια ή δύο επιχειρήσεις, ενώ υποστήριζε ότι η βιομηχανία δεν θα έλυne το πρόβλημα της ανεργίας αφού η παραγωγή θα στηριζόταν περισσότερο στα μηχανήματα και λιγότερο στον ανθρώπινο παράγοντα. Ο ίδιος πρότεινε την ανάπτυξη παραδοσιακών τομέων της ελληνικής οικονομίας, όπως η γεωργία, η ναυτιλία και η ελαφρά βιομηχανία, τομείς οι οποίοι είναι κατεξοχήν εντάσεως εργασίας, προσφέροντας στην χώρα μας συγκριτικό πλεονέκτημα έναντι των άλλων χωρών. Οι ιδέες του Κ. Βαρβαρέσου αντανακλούσαν την επικρατούσα άποψη εκείνης της εποχής στην επίσημη Ελλάδα, ότι δηλαδή δεν θα μπορούσε να αποκτήσει βαριά βιομηχανία «δυτικού τύπου».

3.2 Η εποχή της ανάπτυξης (1953-1973)

Περνώντας στη δεκαετία του 1950, η ελληνική οικονομία σε σημαντικό βαθμό έχει αποκαταστήσει τον παραγωγικό ιστό της, υποδομές έχουν ανακατασκευαστεί και ο τερματισμός του εμφυλίου σε συνδυασμό με την εξομάλυνση της πολιτικής ζωής, σήμαιναν την είσοδο της ελληνικής οικονομίας σε

⁵³ Δ. Μπάτσης, (1947), σελ. 206-233

μια νέα φάση, ανάπτυξης και εκβιομηχάνισης, μετά και την οριστική της πρόσδεση στο καπιταλιστικό τύπου οικονομικό σύστημα της Δυτικής Ευρώπης.

Τον Απρίλιο του 1953, η ελληνική κυβέρνηση προέβη στην πρώτη οικονομική μεταρρύθμιση της νέας περιόδου. Η δυνατότητα αυτή δόθηκε λόγω των ευνοϊκών συνθηκών οι οποίες υπήρχαν πλέον στη μετεμφυλιακή περίοδο και επέτρεψαν στην πολιτεία να ασχοληθεί με ποιοτικά ζητήματα της ελληνικής οικονομίας, έχοντας ξεπεράσει την περίοδο ανασύστασης του δημόσιου τομέα. Η νομισματική, λοιπόν, μεταρρύθμιση μαζί με μια δέσμη μέτρων που τη συνόδευσε, καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό τη μελλοντική πορεία της οικονομίας, αλλά και της βιομηχανίας ειδικότερα. Η σημαντικότερη εξέλιξη που προκλήθηκε από τη μεταρρύθμιση (υπό τον υπουργό Συντονισμού Σπύρο Μαρκεζίνη) ήταν η αποκατάσταση της εμπιστοσύνης του λαού προς το εθνικό νόμισμα, συντελώντας έτσι στην αύξηση των αποταμιεύσεων, παράγοντας εξαιρετικά κρίσιμος για την εξεύρεση χρηματοδοτικών πόρων για την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Η θετική επίπτωση των μέτρων αντανακλάται στην άνοδο του ποσού των ακαθάριστων ιδιωτικών επενδύσεων παγίου κεφαλαίου στη βιομηχανία, όπου ενώ το 1953 (ημερομηνία εφαρμογής της μεταρρύθμισης), μόλις που υπέρβαινε τα 10 δις δρχ (10,1 δις δρχ), το 1960 οι επενδύσεις ανήλθαν στα 19,26 δις δρχ, σημειώνοντας αύξηση 89,8%,⁵⁴ ενώ την ίδια χρονιά το ποσοστό συμμετοχής τους στο ΑΕΠ ήταν 22,5%.⁵⁵

Οι σημαντικότεροι δευτερεύοντες νόμοι που ολοκλήρωσαν τη μεταρρύθμιση, ήταν το Ν.Δ. 2176/1952 (το οποίο όπως μαρτυρά η ημερομηνία του προηγήθηκε της μεταρρύθμισης), ο Ν. 3206/1955 και ο Ν. 3213/1955. Με το πρώτο νομοθετικό διάταγμα, το οποίο αποτέλεσε και την πρώτη σοβαρή προσπάθεια για την προστασία της περιφερειακής βιομηχανίας μειώθηκαν τα επιτόκια βιομηχανικών δανείων και ο ΦΚΕ και αυξήθηκαν τα όρια αποσβέσεων για τις βιομηχανίες που ήταν εγκατεστημένες ή επρόκειτο να εγκατασταθούν εκτός του Ν. Αττικής. Παράλληλα, το διάταγμα απαγόρευσε τη χορήγηση αδειών για εγκατάσταση βιομηχανιών στο Ν. Αττικής για την περίοδο 1952-57, κάτι που όμως έμεινε απλή θεωρία. Το 1955 ψηφίστηκε ο Ν. 3206 «περί καθορισμού βιομηχανικών ζωνών σε διάφορες πόλεις και περιοχές της χώρας» και ο Ν. 3213 «περί τροποποίησης και συμπλήρωσης των διατάξεων περί μέτρων προστασίας της επαρχιακής βιομηχανίας». Με τον τελευταίο νόμο δόθηκε η δυνατότητα στις επιχειρήσεις να παρακρατούν το 40% των κερδών τους προκειμένου να κάνουν επενδύσεις.

Αξιόλογα νομοθετήματα της εποχής, ήταν και ο Ν. 2687/1953 που θέσπιζε σειρά κινήτρων και διασφαλίσεων για την ενθάρρυνση ξένων ιδιωτικών επενδύσεων στην Ελλάδα, όπως και ο Ν. 2681/1955 ο οποίος κινούνταν στην ίδια φιλοσοφία με τον 2687. πολύ σημαντικός μοχλός ανάπτυξης της βιομηχανίας υπήρξε η ίδρυση του ΟΧΟΑ (Οργανισμός Χρηματοδότησης Οικονομικής Ανάπτυξης) τα 1954 και ο ΟΒΑ (Οργανισμός Βιομηχανικής Αναπτύξεως) το 1959, ενώ το 1964 οι δύο οργανισμοί θα ενοποιηθούν και θα αποτελέσουν τη βάση για τη δημιουργία της ΕΤΒΑ (Εθνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως).

Το μείζον, για την ελληνική οικονομία, πρόβλημα της περιφερειακής ανάπτυξης είχε επισημανθεί ήδη από τη δεκαετία του 1940, όμως οι συνθήκες σε οικονομικό και πολιτικό επίπεδο δε επέτρεπαν την λήψη κατάλληλων μέτρων. Τα πρώτα βήματα έγιναν το 1948 με το Ν. 843/1948 ο οποίος κατήργησε τους φόρους στην κυκλοφορία των αγαθών και τον Α.Ν. 949/1949 όπου καθιερώθηκαν αυξημένοι

⁵⁴ Στ. Παυλίδης, (1987), σελ. 411

⁵⁵ Το τίμημα βέβαια υπήρξε ιδιαίτερα βαρύ, καθώς η υποτίμηση της δραχμής ήταν πολύ μεγάλη (από 15.000 δρχ/δολ σε 30.000 δρχ/δολ)

συντελεστές αποσβέσεων για την περιφερειακή βιομηχανία και παραχωρήθηκε το δικαίωμα αφορολόγητης κράτησης 15% επί των κερδών που ξεπερνούσαν τις 60.000 το χρόνο για κάλυψη μελλοντικών ζημιών.

Προς τα τέλη της δεκαετίας του 1950, ωρίμασαν οι συνθήκες ώστε να οργανωθούν και συντονιστούν οι αναπτυξιακές προσπάθειες. Το 1958 ιδρύθηκε υπό κυβέρνηση Κ. Καραμανλή ένα συμβούλιο υψηλού επιπέδου για τον προγραμματισμό της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής με τη συμμετοχή αξιόλογων επιστημόνων της εποχής. Την ίδια χρονιά ιδρύθηκε το Κέντρο Οικονομικών Ερευνών με επικεφαλής τον Ανδρέα Παπανδρέου, χάρη στο οποίο έγιναν πολλές έρευνες και μελέτες για την ελληνική οικονομία. Δείγματα του έργου που παρήγαγε το ΚΟΕ ήταν οι μελέτες των καθηγητών Γ. Κουτσουμάρη και Howard Ellis για την ελληνική βιομηχανία, του Α. Παπανδρέου για την αναπτυξιακή στρατηγική της Ελλάδας και του Benjamin Ward για την περιφερειακή ανάπτυξη.

Ταυτόχρονα, καταρτίσθηκε το πρώτο πενταετές (1960-1964) πρόγραμμα οικονομικής ανάπτυξης από τον Ιταλό εμπειρογνώμονα P. Saraceno. Στόχος του προγράμματος υπήρξε η ανάπτυξη της οικονομίας με την παράλληλη ανάπτυξη όλων των παραγωγικών της τομέων. Ως μέσο για την επίτευξη του στίχου, χρησιμοποιήθηκε η βιομηχανία, τη στήριξη της οποίας ανέλαβε η κυβέρνηση, αναγνωρίζοντας τις δυσχέρειες που υπήρχαν στη χώρα μας για τη λειτουργία μεγάλων παραγωγικών μονάδων όπως η έλλειψη επαρκούς οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου, αδυναμία συγκέντρωσης μεγάλων κεφαλαίων, έλλειψη εξειδικευμένου προσωπικού κ.α

Τα αναπτυξιακά σχέδια, συνεχίστηκαν και μετά το 1964, όταν ανέβηκε στην εξουσία η Ένωση Κέντρου με πρωθυπουργό τον Γεώργιο Παπανδρέου. Κατά τη διάρκεια της σύντομης θητείας της η κυβέρνηση ίδρυσε την ΥΠΑ (Υπηρεσία Περιφερειακής Ανάπτυξης) και την ΕΤΒΑ, όπως ήδη αναφέραμε. Η χώρα χωρίστηκε σε 7 περιφέρειες και 4 περιοχές κινήτρων, ανάλογα με το επίπεδο ανάπτυξης της κάθε περιοχής με βάση τους νόμους 4458/1965, 147/1967, 1087/1971, και 1312/1972. την ίδια περίοδο δημιουργήθηκαν και 5 οργανωμένες βιομηχανικές ζώνες στη Θεσσαλονίκη, την Πάτρα, το Βόλο, την Καβάλα, και το Ηράκλειο.

Το πλέγμα νομοθετικών ρυθμίσεων για την εκβιομηχάνιση της χώρας και την ταυτόχρονη αποκέντρωση της προς την περιφέρεια, που θεσπίστηκε από τις μετεμφυλιακές κυβερνήσεις απέδωσε, εν μέρει, καρπούς. Οι πρωτοβουλίες εκείνες οδήγησαν στην ίδρυση ορισμένων σημαντικών βιομηχανιών, που αξιοποιούσαν το φυσικό πλούτο της χώρας και ενθάρρυναν την εσωστρέφεια της οικονομίας της, προσφέροντας της οφέλη που φάνηκαν στο μέλλον.

Την επενδυτική έκρηξη της περιόδου εκείνης, ξεκίνησε το κρατικό διυλιστήριο Ασπροπύργου (εγκαίνια 1958), και συνεχίστηκε από την ιδιωτική εταιρία κατασκευής αμαξωμάτων, ελβετικών και γερμανικών συμφερόντων, ΒΙΑΜΑΞ στη Θεσσαλονίκη επίσης το 1958, το εργοστάσιο ελαστικών της Pirelli στην Πάτρα το 1959, το εργοστάσιο της Dow Chemical στο Λαύριο (1961), της Philips (άδεια το 1961) τα κρατικά εργοστάσια ζάχαρης στη Λάρισα (1961) και τις Σέρρες (1962), το επίσης κρατικό εργοστάσιο αζωτούχων λιπασμάτων Πτολεμαΐδας (1960) και το ιδιωτικό εργοστάσιο φωσφορικών λιπασμάτων Νέας Καρβάλης (1962). Το 1962 υπογράφηκε επίσης σύμβαση ανάμεσα στο ελληνικό κράτος και την κοινοπραξία Esso-Pappas που προέβλεπε την ίδρυση στη Θεσσαλονίκη ενός διυλιστηρίου, χαλυβουργίας, εργοστασίου παραγωγής αμμωνίας και ενός πετροχημικού. Επιπλέον στην ναυπηγοεπισκευαστική βιομηχανία, η οποία προπολεμικά ήταν σχεδόν ανύπαρκτη εμφανίστηκαν τα ναυπηγεία του Σκαραμαγκά, της Ελευσίνας και της Χαλκίδας. Στη χημική βιομηχανία δημιουργήθηκε η

βιομηχανία πλαστικών και στη μεταλλουργία η νικελοβιομηχανία ΛΑΡΚΟ στη Λάρυμνα και η βιομηχανία αλουμίνιας και αλουμινίου στους Δελφούς με την επωνυμία Πεσινέ.

Η ίδρυση μιας βιομηχανίας αλουμινίου υπήρξε προτεραιότητα όλων όσων υποστήριξαν την εκβιομηχάνιση της χώρας από τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο και μετά, χωρίς όμως να έχει πραγματοποιηθεί μέχρι τη στιγμή εκείνη (έναρξη παραγωγικής διαδικασίας την 1^η Ιουλίου 1964 σύμφωνα με τη σύμβαση). Η ίδρυση της αποτέλεσε πολιτική επιλογή και σύμβολο του εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνία, αλλά δυστυχώς αποτέλεσε και πεδίο οξείας αντιπαράθεσης μεταξύ των δύο αντιπάλων πολιτικών τάσεων – της ΕΡΕ που υποστήριζε την είσοδο του ξένου κεφαλαίου στην εγχώρια οικονομία ως κατακτητή και αιτία καθυστέρησης της ελληνικής οικονομίας. Η διαμάχη αυτή, αντανακλά τις ευρύτερες αντίρροπες τάσεις και την επιφύλαξη της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στις ξένες επενδύσεις κάθε είδους, αντίδραση φυσιολογική, ως ένα βαθμό από μια μικρή οικονομία μικτού τύπου όπως η ελληνική, προς τον ξένο παράγοντα. Η εν λόγω σύμβαση χαρακτηρίστηκε από την οξεία κριτική, κυρίως της αντιπολίτευσης (ΕΚ), όχι τόσο σε σχέση με το απόλυτο ύψος της τιμής παροχής ηλεκτρικής ενέργειας από τη ΔΕΗ για τη λειτουργία του εργοστασίου – το κόστος του ρεύματος θα έπρεπε εκ των πραγμάτων να ήταν μικρό, ώστε η επιχείρηση να ήταν ανταγωνιστική – όσο για τη δυνατότητα της ΔΕΗ να παρέχει τόσο μεγάλα ποσά ενέργειας (η ηλεκτρική ενέργεια αντιστοιχούσε σε ισχύ περίπου 110.000 kWh) σε τόσο μικρή τιμή (3,1 mills/kWh για τα πρώτα 16 έτη και σε 3,6 kWh για τα υπόλοιπα 34, δηλαδή 9,3 και 10,8 λεπτά της δραχμής αντίστοιχα). Το γεγονός αυτό καταδεικνύει την αδυναμία των υποδομών της χώρας μας να υποδεχτούν και να υποστηρίξουν μια μεγάλη επένδυση στη βαριά βιομηχανία (το 1966, έτος αναθεώρησης της σύμβασης από την ΕΚ, η επένδυση εκτιμάται στα 135.000.000 δολάρια.)⁵⁶

Δυστυχώς, η ξενοφοβία που διακατείχε την ελληνική κοινωνία, αλλά και την πολιτική κατ' επέκταση, προς τις ξένες επενδύσεις δεν ήταν το μοναδικό εμπόδιο στην πορεία προς την εκβιομηχάνιση της Ελλάδας. Σοβαρός ανασταλτικός παράγοντας ήταν τα προβλήματα προσαρμογής της επιχειρηματικότητας, τα οποία είχαν επισημανθεί από μια μελέτη του ΚΕΠΕ για τους Έλληνες βιομηχάνους που δημοσιεύτηκε το 1964. Τα προβλήματα ξεκινούσαν από τη συγκέντρωση της λήψης αποφάσεων των επιχειρήσεων στα χέρια των λίγων ιδιοκτητών, με συνέπεια να παίζει καθοριστικό ρόλο η νοοτροπία των ιδιοκτητών – μάντζερ στην επιχειρηματική συμπεριφορά (η θέληση του επιχειρηματία ήταν και θέληση της εταιρίας). Ο Α. Alexander πρότεινε μια τυπολογία της ελληνικής επιχειρηματικής συμπεριφοράς, ξεχωρίζοντας 3 τύπους: την «αρχέγονη», την «εμπορική» και την «προοδευτική» επιχειρηματική συμπεριφορά.⁵⁷

Η πρώτη συμπεριφορά ήταν πολύ συνηθισμένη μεταξύ μαστόρων και τεχνιτών που εξελίχθηκαν σε επιχειρηματίες. Οι επιχειρήσεις τους, σε μικρό μέγεθος και ελάχιστη χρησιμοποιούμενη σύγχρονη τεχνολογία, χαρακτηριστική νέων παραγωγικών μεθόδων. Γι' αυτό το λόγο, όταν οι συνθήκες άλλαζαν οι εταιρίες τους παρέμεναν μικρές και τεχνολογικά στάσιμες.

Η «εμπορική» επιχειρηματική συμπεριφορά, χαρακτήριζε – πάντα τον Alexander – την πλειοψηφία των Ελλήνων βιομηχάνων, οι οποίοι έτειναν να ασχολούνται περισσότερο με τις πωλήσεις παρά με τα προβλήματα παραγωγής και διοίκησης. Το επενδυτικό κλίμα που επικρατούσε στην Ελλάδα, υποβοηθούσε τη

⁵⁶ Κώστας Κωστής, (1999), σελ. 40-42

⁵⁷ Π. Καζάκος, (2001), σελ. 212

συμπεριφορά των επιχειρηματιών να επιμένουν στην αποκόμιση κερδών όχι από τη μείωση του κόστους παραγωγής, αλλά από την αύξηση της τιμής του προϊόντος.

Τα αίτια της συμπεριφοράς αυτής, θα πρέπει να αναζητηθούν στην πολιτική των κυβερνήσεων να προστατεύουν την εγχώρια παραγωγή ασκώντας προνομιακή τιμολογιακή και δασμολογική πολιτική για τα ελληνικά προϊόντα. Στην ίδια λογική συνέτειναν τόσο το μικρό μέγεθος της εσωτερικής αγοράς όσο και η μικρή αγοραστική δύναμη των κατοίκων της χώρας μας, αποκλείοντας έτσι τη μαζική παραγωγή, η οποία θα επέτρεπε τη λειτουργία επιχειρήσεων στη βάση μικρού ανά μονάδα κέρδους.

Η «προοδευτική» επιχειρηματική συμπεριφορά η οποία ήταν η πλέον διαδεδομένη στην υπόλοιπη Ευρώπη και αυτή που παρείχε τις καλύτερες βάσεις για την ανάπτυξη οργανωμένων και σύγχρονων παραγωγικών μονάδων, δεν ευδοκίμησε στην Ελλάδα. Και αυτό όχι επειδή η χώρα μας στερείτο τέτοιων επενδύσεων, αλλά λόγω του γεγονότος ότι οι δύο πρώτες μορφές συμπεριφοράς έφερναν γρήγορα κέρδη αλλά μόνο στη βραχυχρόνια περίοδο.

Ανάλογες αδυναμίες της ελληνικής βιομηχανίας επισήμανε και ο W. Mc Neill, ο οποίος έλεγε ότι τα οργανωμένα συμφέροντα εμπόδιζαν την εφαρμογή καινοτομιών που θα τα ενοχλούσαν. Επιπλέον, υποστήριξε ότι οι βιομηχανίες που ιδρύθηκαν μεταπολεμικά ήταν παραγωγοί υψηλού κόστους, των οποίων τα προϊόντα δεν θα μπορούσαν να ανταγωνιστούν τα ξένα ούτε στην ελληνική αγορά, αν δεν υπήρχαν οι διάφορες μορφές βιομηχανικής προστασίας.

Καθ' όλη τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου, σημειώθηκε στη χώρα μας το δεύτερο κύμα μετανάστευσης προς διάφορες χώρες του εξωτερικού (το πρώτο είχε κορυφωθεί στις αρχές του αιώνα). Παρά την ταχύτατη εκβιομηχάνιση της Ελλάδας, το πλεονάζον εργατικό δυναμικό ήταν ιδιαίτερα μεγάλο, οδηγώντας μέρος του να αναζητήσει ένα καλύτερο μέλλον στις πλούσιες χώρες του βιομηχανικού Βορρά. Ο κυριότερος πόλος έλξης όλα αυτά τα χρόνια παρέμενε η Δυτική Γερμανία, με τη Σουηδία, το Βέλγιο και την Αυστραλία να ακολουθούν.

Η μετανάστευση εντάθηκε στις δεκαετίες του 1950 και του 1960 και υποχώρησε μόλις μετά το 1970. Υπολογίζεται ότι από την Ελλάδα έφυγαν περίπου 1.000.000 άτομα, σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία της ΕΣΥΕ. Ενδεχομένως η φυγή τόσων πολλών συμπατριωτών μας να ωφέλησε την οικονομία της χώρας μέσω της μείωσης της ανεργίας και της διεύρυνσης των ροών των μεταναστευτικών εμβασμάτων, όμως στέρησε τη χώρα από τα δυναμικότερα στοιχεία της, προκαλώντας σοβαρά προβλήματα στη στελέχωση των παραγωγικών μονάδων με ανθρώπινο κεφάλαιο.

Οι επιδόσεις της ελληνικής βιομηχανίας

Όλοι οι ανασταλτικοί παράγοντες που προαναφέραμε, επηρέασαν σε σημαντικό την πορεία εκβιομηχάνισης της χώρας και περιόρισαν τις ευεργετικές επιπτώσεις των αναπτυξιακών νομοθετημάτων των μετεμφυλιακών στην ελληνική οικονομία. Προτού περάσουμε στην ανάλυση της βιομηχανικής δραστηριότητας μέχρι και το 1973, χρήσιμο θα ήταν να παραθέσουμε ορισμένα από τα βασικά μακροοικονομικά μεγέθη της οικονομίας μεταπολεμικά. Πιο συγκεκριμένα, το ΑΕΠ σε σταθερές τιμές 1970 αυξήθηκε την περίοδο 1950-60 με μέσο ετήσιο ρυθμό 5,8% για να φτάσει το 1960 τα 129,2 δις δρχ, τα 206,2 δις δρχ. το 1967 και τα 329,2 δις δρχ. το 1973., έναντι των 74,4 δις δρχ το 1950, αύξηση που αντιστοιχεί σε 442,5% την περίοδο 1950-73. Ικανοποιητικές υπήρξαν και οι εξελίξεις στις εξαγωγές της χώρας, οι οποίες κινήθηκαν με αισθητά υψηλότερο ρυθμό από τις εισαγωγές, με

αποτέλεσμα το 1960 να αντιπροσωπεύουν το 54,7% των εισαγωγών, έναντι του 24,4% που ήταν το 1950.

Μεγάλες αλλαγές είχαμε όμως και στη δομή του ΑΕΠ με το δευτερογενή τομέα να υποσκελίζει για πρώτη φορά τον πρωτογενή το 1960 αποδεικνύοντας τη στροφή που έκανε πλέον η ελληνική οικονομία προς την εκβιομηχάνιση, εγκαταλείποντας οριστικά τη στήριξή της στη γεωργία. Τη χρονιά εκείνη η συμμετοχή του δευτερογενούς τομέα στο ΑΕΠ ήταν 25,84%, ενώ του πρωτογενούς 23,11% και του τριτογενούς 51,04%. Τα ποσοστά το 1950 ήταν 20,1%, 27,9% και 52,0% αντίστοιχα για κάθε τομέα. Κατά τη διάρκεια του δεκαετιών του '60 και '70, η υπεροχή του δευτερογενούς τομέα παγιώθηκε έναντι του πρωτογενούς. Το 1973 η συμμετοχή του στο ΑΕΠ ανήλθε στο 34,73%, έναντι 15,55% του πρωτογενούς που έφθινε συνεχώς.⁵⁸

Σύμφωνα με την καταγραφή που πραγματοποίησε η ΕΣΥΕ, το 1958 λειτουργούσαν στην Ελλάδα 109.236 βιομηχανικά καταστήματα, ενώ το 1963 ο αριθμός τους ανερχόταν στα 122.332 και το 1973 σε 121.357, όταν το 1950 λειτουργούσαν λιγότερα από 100.000 (92.750). Είχαμε δηλαδή μια αύξηση της τάξης του 30,84% την περίοδο 1950-73. Σημαντική αύξηση παρατηρήθηκε και στον αριθμό των απασχολούμενων στη βιομηχανία. Από τα στατιστικά στοιχεία παρατηρούμε ότι ενώ το 1950 οι εργαζόμενοι ήταν 296.169, το 1958 αυξήθηκαν στους 413.647 και το 1973 προστέθηκαν σ' αυτούς επιπλέον 190.396 άτομα. Το συνολικό ποσοστό της αύξησης την περίοδο 1950-73 ξεπέρασε το 203%. Ενδεικτικό της ταχύτητας για τα ελληνικά δεδομένα εκβιομηχάνισης της χώρας μας ήταν η ποσοστιαία αύξηση του αριθμού των καταστημάτων από το 1930 μέχρι το 1973 κατά 184,4% και των εργαζομένων κατά 309,5% την ίδια περίοδο. Εδώ θα πρέπει να τονίσουμε και τη βαθμιαία εκμηχάνιση των βιομηχανικών μονάδων, η εγκατεστημένη ισχύς στις οποίες ανερχόταν σε 1.157.147 HP το 1963 και σε 3.769.988 HP το 1973, όταν το 1950 η ισχύς ήταν μόλις 436.375 HP (αύξηση 864%).⁵⁹

Κλείνοντας την παράθεση των βασικών μεγεθών της ελληνικής βιομηχανίας και προτού περάσουμε σε πιο λεπτομερή ανάλυσή τους, σωστό θα ήταν η μέτρησή του μέσου μεγέθους των μονάδων ώστε να διαπιστώσουμε αν πράγματι υπήρξε γρήγορη διαδικασία εκβιομηχάνισης. Από την ανάγνωσή τους, οι θετικές εντυπώσεις μετριάζονται αισθητά, δείχνοντας ότι ούτε οι επιχειρήσεις επεκτάθηκαν σε μέγεθος αρκετά, ούτε και εκμηχάνιστηκαν σε ικανοποιητικό βαθμό. Χαρακτηριστικά, το 1963 οι απασχολούμενοι ανά βιομηχανική ήταν 3,8, ενώ η εγκατεστημένη ισχύς ανά μονάδα ήταν 9,5 HP/κατάστημα, και το 1973 ήταν 5,1 και 3,1 αντίστοιχα, αριθμοί που αφήνουν να διαφανεί το πολύ μικρό μέγεθός τους και οι απαρχαιωμένες παραγωγικές μέθοδοι, κάτι που «συνόδευε» την πλειοψηφία των ελληνικών επιχειρήσεων από καταβολής ύπαρξής τους. Ενισχυτικό του μικρού μεγέθους τους, αποτελεί και η πολύ χαμηλή συνολική προστιθέμενη αξία της βιομηχανίας που ανερχόταν σε 8,73 δις δρχ. το 1950, 22,661 δις δρχ. το 1963 και 69,2 δις δρχ. το 1973, με την αξία ανά κατάστημα να είναι 94.145 δρχ., 185.241 δρχ. και 570.449 δρχ. για τις αντίστοιχες περιόδους.

Σε καμία περίπτωση όμως δε θα πρέπει να παραγνωρίσουμε τις αναπτυξιακές προσπάθειες που καταβλήθηκαν από τις μετεμφυλιακές κυβερνήσεις οι οποίες θέσπισαν πληθώρα νόμων που κινούνταν προς αυτήν την κατεύθυνση. Στη δεκαετία 1957-66, οι εγκρίσεις εισαγωγής κεφαλαίων από την εφαρμογή ενός και μόνο νόμου (Ν.Δ. 2687/53) ανήλθαν σε περίπου 500.000.000 δολ., με την πλειοψηφία τους να προέρχονται από 10 επιχειρήσεις οι οποίες εκμεταλλεύτηκαν τις ευεργετικές

⁵⁸ Μαρία Δεληβάνη-Νεγρεπόντη, (1981), σελ. 140

⁵⁹ Α. Κιντής, (1982), σελ. 101

διατάξεις του, προκειμένου να δραστηριοποιηθούν στη χώρα μας. Ειδικότερα, οι 10 πρώτες επιχειρήσεις σε εισαγωγή κεφαλαίων στην Ελλάδα την περίοδο 1957-66 που πραγματοποιήθηκαν βάσει του Ν.Δ. 2687/53 ήταν :

ΕΠΩΝΥΜΙΑ	ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΚΕΦΑΛΑΙΩΝ (σε εκατ \$)
Αλουμίνιο της Ελλάδος Α.Ε. (Pechiney)	116
Ανώνυμος Ελληνική Εταιρία Χάλυβος	49
Ολυμπιακή Αεροπορία Α.Ε.	30
Ελληνικά Ναυπηγεία Α.Ε	27
Ανώνυμος Ελληνική Πετροχημική Βιομηχανία	25
Ανώνυμος Εταιρία Δυλιστηρίου Θεσ/νίκης	24
Ανώνυμος Εταιρία Το Μεσολόγγι	24
Βιομηχανία Φωσφορικών Λιπασμάτων Α.Ε.	23
Κ. Ι. Νεύρος	20
Γ. Λαμπρόπουλος (Τσιμέντα)	17,6

Μέρος των ανωτέρων επενδύσεων δεν προέρχονταν από Έλληνες επιχειρηματίες, αλλά από ξένους, οι οποίοι είτε με τη μορφή κοινοπραξιών με τους πρώτους, είτε μόνοι τους, εκμεταλλεύτηκαν το πρωτόγνωρα ευνοϊκό νομοθετικό πλαίσιο της χώρας μας για να τοποθετήσουν τα κεφάλαιά τους στην ταχύτατα αναπτυσσόμενη ελληνική βιομηχανία. Ιδιαίτερα έντονο ενδιαφέρον αναπτύχθηκε από τις ΗΠΑ, τη Γαλλία και την Ελβετία, οι οποίες εκπροσωπούνταν από την Esso-Pappas, και Ethyl International η πρώτη, και την Pechiney και την Hellenic Shipyards του Σταύρου Νιάρχου η δεύτερη και η τρίτη αντίστοιχα. Οι 4 προαναφερθείσες εταιρίες συγκέντρωναν το 59,7% του συνόλου των ξένων άμεσων επενδύσεων την περίοδο 1954-66. Στον παρακάτω πίνακα παρουσιάζεται η γεωγραφική κατανομή της προέλευσης των ξένων επενδύσεων στην Ελλάδα μεταξύ 1954-66:⁶⁰

ΚΡΑΤΗ	ΠΟΣΟΣΤΟ(%)
ΗΠΑ	40,3
Γαλλία	27
Ελβετία	12,9
Ιταλία	5,5
Βέλγιο	4,4
Δυτ. Γερμανία	4,1
Ολλανδία	2,6
Ηνωμένο Βασίλειο	1,8
Λοιπές χώρες	1,4
ΣΥΝΟΛΟ	100

⁶⁰ Κ. Κωστής, (1999), σελ. 55-87

Η παρουσία του ξένου κεφαλαίου ήταν ιδιαίτερα έντονη σε όλη τη διάρκεια της περιόδου 1953-66. Η άνοδος, όμως, άρχισε να παρατηρείται μετά το 1957, γεγονός που οφείλεται στη χρονική υστέρηση που υπάρχει πάντοτε μεταξύ του χρονικού σημείου θέσπισης ενός νόμου και της εμφάνισης ορατών αποτελεσμάτων στην οικονομία. Έτσι, ενώ το 1953 η καθαρή εισροή κεφαλαίων στην ελληνική οικονομία ήταν μόλις 14,8 εκ. \$, το 1957 ανέβηκε στα 65,4 εκ. \$, για να φτάσει στα 260,1 εκ. \$ το 1966.

Η λειτουργία μεγάλων βιομηχανικών μονάδων στην Ελλάδα την ίδια περίοδο, απαιτούσε και υψηλή κατανάλωση ενέργειας. Μεγάλη ήταν η συμβολή της ΔΕΗ σε αυτόν τον τομέα, η οποία εκσυγχρονίστηκε και αναπτύχθηκε στη δεκαετία του 1950. Σημαντικός ήταν ο κρατικός στρατηγικός σχεδιασμός ανάπτυξης στον τομέα της ενέργειας, ιδρύοντας εργοστάσια παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας στην Πτολεμαίδα και τη Μεγαλόπολη, εξαγοράζοντας την ΗΕΑΠ το 1960 και συνάπτοντας δάνεια με διεθνείς τραπεζικούς οργανισμούς για την κατασκευή φραγμάτων στον Αχελώο και το Καστράκι. Από τους ισολογισμούς της ΔΕΗ για την περίοδο 1951-67, διαπιστώνουμε τη συνεχώς αυξανόμενη ζήτηση ηλεκτρικής ενέργειας για βιομηχανική χρήση. Το 1951 η κατανάλωση ήταν 296 kWh, το 1960 έσπασε το «φράγμα» των 1000 kWh για να εκτοξευθεί στα 4575 kWh το 1969. Η ζήτηση, λοιπόν, αυξήθηκε περισσότερες από 15 φορές μέσα σε λιγότερο από 25 χρόνια.

Με σκοπό να διευρύνουμε τις γνώσεις μας πάνω στο θέμα των διαρθρωτικών αλλαγών που έγιναν μεταπολεμικά στη δομή της ελληνικής βιομηχανίας, θα εξετάσουμε στο τμήμα αυτό την εξέλιξη της κατανομής της βιομηχανικής δραστηριότητας κατά τάξεις μεγέθους των καταστημάτων. Το 1958 οι προσωπικές επιχειρήσεις συγκέντρωναν το 41,7% του συνόλου των καταστημάτων, οι επιχειρήσεις που απασχολούσαν 2-4 άτομα αποτελούσαν το 43,2%, και αυτές που απασχολούσαν 5-9 εργαζόμενους το 9,9%. Οι μικρές βιομηχανικές μονάδες, λοιπόν, ήταν η «ραχοκοκαλιά» του βιομηχανικού κλάδου (94,8% του συνόλου), ενώ στις αρχές της δεκαετίας του 1970 η εικόνα αυτή δεν είχε μεταβληθεί σημαντικά, με τις μικρές μονάδες να εξακολουθούν να αποτελούν το σύνολο σχεδόν όλων των βιομηχανικών καταστημάτων (93,5% του συνόλου το 1973), παρά τις σοβαρές προσπάθειες που κατέβαλλαν οι κυβερνήσεις μεταπολεμικά και τις πολύ μεγάλες επενδύσεις που έγιναν στον δευτερογενή τομέα (πίνακες 3.1 και 3.2).⁶¹

Αναποτελεσματικότητα, δυστυχώς, είχαμε όχι μόνο στην ανάπτυξη της βαριάς βιομηχανίας αλλά και στην περιφερειακή κατανομή της. Παρά το γεγονός ότι πολύ γρήγορα έγινε αντιληπτό στην ελληνική δημόσια διοίκηση ότι η αποκέντρωση ήταν ζωτικής σημασίας για την ισόρροπη ανάπτυξη της χώρας, η πρωτεύουσα συγκέντρωνε σε υπερβολικό βαθμό ανθρώπους και επιχειρηματικές δραστηριότητες. Το 1951 ο πληθυσμός της Αθήνας ανερχόταν σε 18% του συνολικού πληθυσμού και το 1961 στο 22% (1.852.709 κάτοικοι).⁶² Επίσης, το 1958 το 50% της βιομηχανικής δραστηριότητας συγκεντρωνόταν εκεί, με τη Μακεδονία να ακολουθεί με 19,8% και την Πελοπόννησο μαζί με τη Στερεά Ελλάδα με 11%. Το 1963 η παραγωγή εξακολουθούσε να αφορά κατά κύριο λόγο και πάλι την περιοχή της πρωτεύουσας (51,7% του συνόλου), ενώ στη Μακεδονία κατέγραφε μείωση 1,2% σε σχέση με το 1958, και στην Πελοπόννησο και τη Στ. Ελλάδα παρέμεινε αμετάβλητη.

⁶¹ Α. Κιντής, (1982), σελ. 99

⁶² Λόης Λαμπριανίδης, (2002), σελ. 358

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.1

Ποσοστιαία κατανομή των βιομηχανικών μονάδων κατά τάξεις μεγέθους στην ελληνική βιομηχανία

Τάξεις μεγέθους	Αριθμός καταστημάτων		Αριθμός απασχολούμενων		Ιπποδύναμη HP		Προστιθέμενη αξία	
	1958	1973	1958	1973	1958	1973	1963	1975
0-1 άτομα	41,7	43	9,4	8,7	6,7	5,2		
2	25,2	24,6	12,5	10,2	6,3	5,1	19,2	13,4
3-4	18	16,7	15	11,5	9,5	5,6		
5-9	9,9	9,2	15,4	11,8	12,7	5,9	9,2	7,1
10-19	3,1	3,5	10,2	9,4	9,3	5,1	9,4	7,9
20-49	1,4	2	10,3	11,7	11,4	7,3	13,6	11,9
50-99	0,4	0,5	6,2	7,4	8,7	6,5	10,1	8,4
100+	0,3	0,5	21	29,3	35,4	59,3	38,5	51,3
Σύνολο	100	100	100	100	100	100	100	100

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.2

Μέσο μέγεθος των μονάδων και βαθμός κεφαλαιακής έντασης κατά τάξεις μεγέθους

Τάξεις μεγέθους	Απασχολούμενοι / κατάσταση		Ιπποδύναμη / κατάσταση		Βαθμός κεφαλαιακής έντασης: ιπποδύναμη / απασχολούμενο	
	1958	1973	1958	1973	1958	1973
0-1 άτομα	0,9	1	1,2	3,8	1,3	3,8
2	2	2,1	1,9	6,5	1	3,2
3-4	3,4	3,5	3,9	10,4	1,2	3,1
5-9	6,3	6,5	9,5	20	1,6	3,1
10-19	13,1	13,4	22	45,5	1,7	3,4
20-49	29,9	29,8	61,2	115,7	2,1	3,9
50-99	68,1	68,9	173,4	380,3	2,6	5,9
100+	293,6	292,9	907,3	3703,1	3,1	12,6
Σύνολο	4,1	5	7,4	31,1	1,9	6,3

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Επιχειρώντας μια ανασκόπηση της πορείας της ελληνικής βιομηχανίας μέχρι και το τέλος της εργασίας, δηλαδή το 1973, διαπιστώνεται η παρουσία τριών πάγιων στοιχείων : η ανεπάρκεια της εσωτερικής αγοράς, ο κατακερματισμός της παραγωγής και ο πειραματισμός των εκάστοτε κυβερνήσεων εις βάρος της βιομηχανίας μέσω της άσκησης αντιφατικών βιομηχανικών πολιτικών.

Με τον όρο ανεπάρκεια της εσωτερικής αγοράς δηλώνεται μια κατάσταση στην οποία εκτός από το μικρό πληθυσμό της χώρας και τη χαμηλή αγοραστική του δύναμη, υπήρχαν έντονα στοιχεία περιφερειακής ανισότητας και δράσης οργανωμένων συμφερόντων που αντιστρατεύονταν τις όποιες θεσμικές και τεχνολογικές καινοτομίες. Πράγματι, ποτέ στην νεότερη και σύγχρονη ιστορία της Ελλάδας ο πληθυσμός της δεν κατάφερε να δημιουργήσει την κρίσιμη μάζα εκείνη, πάνω στην οποία θα στηριζόταν η ανάπτυξη της βιομηχανίας. Και αυτό επειδή, παρά τις δύο «αιμοδοσίες» που έλαβε η χώρα μας με την προσάρτηση της Θεσσαλίας το 1881 και την είσοδο ενός και πλέον εκατομμυρίου προσφύγων μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922, οι θετικές επιπτώσεις δεν ήταν οι αναμενόμενες, εξαιτίας των δύο μεταναστευτικών ρευμάτων προς το εξωτερικό και των χαμηλών ρυθμών αύξησης του πληθυσμού. Επιπλέον, οι συνεχείς πολεμικές συρράξεις δεν επέτρεψαν τη συγκρότηση βιώσιμου παραγωγικού ιστού, ενώ και οι αξιόλογες υποδομές που κατασκευάστηκαν στις δεκαετίες του 1880 και 1890 καταστράφηκαν τα επόμενα χρόνια.

Η διασπορά της παραγωγής αλλά και των υπηρεσιών του εμπορίου και των μεταφορών σε μικρές μονάδες, αποτελούσε ένα γνώριμο στοιχείο των μεσογειακών κοινωνιών, λόγω της μορφολογίας του μεσογειακού τοπίου, με τους ορεινούς όγκους και τις στενές πεδιάδες αλλά και για ιστορικούς λόγους σχετικούς με το αγροτικό ζήτημα. Το ιδιαίτερο στην περίπτωση της σύγχρονης Ελλάδας είναι ότι η διασπορά της παραγωγής σε μικρές μονάδες όχι μόνο διαιωνίστηκε στην ύπαιθρο, αλλά και μεταδόθηκε στη μεταποίηση, χωρίς να παραχωρήσει τη θέση της σε ένα καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα σε λίγες μεγάλες βιομηχανικές μονάδες και σε πολλές περιφερειακές μικρές, όπου ο ρόλος μεταξύ τους θα ήταν σαφώς διαχωρισμένος.

Εκτός από την παραδοσιακή κατάτμηση της παραγωγικής διαδικασίας στην Ελλάδα, σημαντικός λόγος γι' αυτήν την εξέλιξη ήταν τα προβλήματα προσαρμογής της επιχειρηματικότητας, που οφείλονταν στην έλλειψη μόρφωσης και εξειδίκευσης της πλειοψηφίας των Ελλήνων βιομηχάνων, οι οποίοι επιπλέον δεν είχαν τα απαιτούμενα κεφάλαια για την ανάπτυξη μεγάλων μονάδων παραγωγής, ούτε και έδειχναν εμπιστοσύνη σε ξένα πρόσωπα, με αποτέλεσμα οι επιχειρήσεις να είναι ουσιαστικά οικογενειακού τύπου, ενώ και τα χαρακτηριστικά της εσωτερικής αγοράς δεν ευνοούσαν τη μαζική παραγωγή.

Για τον κατακερματισμό της παραγωγής, σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε και η ασυνέπεια της πολιτείας προς τη βιομηχανική ανάπτυξη. Η εμφάνιση της βιομηχανίας, καταρχήν, δε φαίνεται να προέκυψε από κάποια αναγκαιότητα. Η Ελλάδα δε διέθετε κάποιον σημαντικό προβιομηχανικό δευτερογενή κλάδο που θα εξαναγκαζόταν, αργά ή γρήγορα, να εκσυγχρονίσει τις δομές του. Η βιομηχανία εμφανίστηκε μάλλον ως μια αναγκαστική επιλογή, ώστε να αντισταθμίσει τις μεγάλες απώλειες που σημείωνε η αγροτική παραγωγή και ειδικότερα η σταφίδα μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα.

Το αποτέλεσμα ήταν η βιομηχανία να μην τύχει κάποιας ιδιαίτερης μεταχείρισης από τις κυβερνήσεις μέχρι και την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, και τα όποια νομοθετήματα που θεσπίζονταν είχαν ως στόχο την ανάπτυξη της γεωργίας και όχι της βιομηχανίας.

Από τις προηγούμενες διαπιστώσεις θα συμπεραίναμε ότι τελικά οι προσπάθειες εκβιομηχάνισης που καταβλήθηκαν ήταν απλά αποτυχημένες απόπειρες εκσυγχρονισμού της παραγωγικής διαδικασίας. Η κατάσταση αυτή, εν μέρει ίσως, να ανταποκρινόταν στην περίοδο μέχρι και το 1922. Θα ήταν όμως άδικο και λανθασμένο να υποστηρίξουμε ότι η χώρα μας δεν γνώρισε εκβιομηχάνιση.

Ήδη η πρώτη ουσιαστική ώθηση δόθηκε, αν και καθυστερημένα, με τη θέσπιση δασμολογίων τη δεκαετία του 1920, με όρους ευνοϊκούς προς τη βιομηχανία-έστω και άθελά τους, καθώς σκοπός τους δεν ήταν η ενίσχυση της βιομηχανίας αλλά της γεωργίας, όπως είδαμε- και την είσοδο 1.300.000 περίπου Μικρασιατών προσφύγων.

Τα θεμέλια, όμως, της εκβιομηχάνισης μπήκαν στις αρχές της μεταπολεμικής περιόδου, όταν η Ελλάδα εισήλθε σε μια διαδικασία βαθμιαίας οικονομικής, θεσμικής και πολιτικής ενσωμάτωσης στο δυτικό σύστημα. Ο εμφύλιος έκρινε σε ποιο σύστημα θα συμμετείχε και ποιες επιπτώσεις θα είχε αυτή η επιλογή στην οικονομία βραχυχρόνια, αλλά πρωτίστως μακροχρόνια. Οι συνέπειες οπωσδήποτε είχαν άμεσο αντίκτυπο και στη διαδικασία εκβιομηχάνισης, η οποία ακολούθησε το δρόμο που χάραζαννωρίτερα οι υπόλοιπες βιομηχανικές χώρες της Δυτικής Ευρώπης και των ΗΠΑ.

Πράγματι, η βιομηχανία την εποχή εκείνη γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη και εκσυγχρονίστηκε σε σημαντικό βαθμό, ενώ πολλοί Έλληνες και ξένοι επιχειρηματίες επένδυσαν μεγάλα χρηματικά ποσά σε βιομηχανικές δραστηριότητες διαφόρων τύπων. Τα προβλήματα και τότε δεν έλειπαν. Η εκβιομηχάνιση στη χώρα μας, ίσως χρησιμοποιήθηκε και ως όπλο εναντίον του «κομμουνιστικού κινδύνου» αντί ως μοχλός ανάπτυξης, ενώ και η παρουσία της βασίστηκε κυρίως στην προστασία της από το κράτος. Επίσης, οι Έλληνες πολιτικοί δεν κατάφεραν ούτε και τη δεκαετία του 1950 να αποφασίσουν αν η χώρα μας χρειαζόταν και μπορούσε να στηρίξει τη βαριά βιομηχανία ή θα έπρεπε να περιοριστεί σε πιο παραδοσιακούς τομείς, όπως το εμπόριο, η ναυτιλία και η γεωργία. Η αναποφασιστικότητα αυτή, αντανακλούνταν άμεσα στις αντιφατικές πολιτικές βιομηχανικής ανάπτυξης και στην οξεία πολιτική αντιπαράθεση μεταξύ των διαφόρων πολιτικών παρατάξεων.

Ολοκληρώνοντας τη μελέτη μας, θα μπορούσαμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι παρά τις ιδιαιτερότητες που χαρακτήριζαν την ελληνική οικονομία, αυτές δε στάθηκαν εμπόδιο στην έντονη βιομηχανική δραστηριότητα που κορυφώθηκε στις δεκαετίες του 1950 και 1960. Το μεγάλο ερώτημα που τίθεται είναι αν η εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα θα πραγματοποιούνταν και γρηγορότερα αλλά θα είχε και πιο ισχυρή παρουσία στην ελληνική οικονομική ζωή, αν εξέλειπαν όλοι οι ανασταλτικοί παράγοντες που την ταλαιπωρούσαν επί ένα και πλέον αιώνα. Η απάντηση εδώ, δυστυχώς για τη χώρα μας, είναι καταφατική.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αγριαντώνη Χριστίνα, Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα, Ιστορικό αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986
2. Βερέμης Θάνος, Οικονομία και Δικτατορία (1925 – 1926), ΜΙΕΤ, Αθήνα 1982
3. Δεληβάνη-Νεγρεπόντη Μαρία, Ανάλυση της Ελληνικής Οικονομίας, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1981
4. Δρίτσα Μαργαρίτα, Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου, Αθήνα 1990
5. Καζάκος Πάνος, Ανάμεσα σε Αγορά και Κράτος, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2001
6. Κιντής Ανδρέας, Ανάπτυξη της Ελληνικής Βιομηχανίας, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1982
7. Κορλίρας Παναγιώτης, Νομισματική Θεωρία, εκδόσεις Μένου, Αθήνα 2000
8. Κρεμμυδάς Βασίλης (διεύθυνση), Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία, εκδόσεις Τυπωθήτω, Αθήνα 1999
9. Κρεμμυδάς Βασίλης, Εισαγωγή στην Οικονομική Ιστορία της Ευρώπης (16^{ος} – 20^{ος} αιώνας), εκδόσεις Τυπωθήτω, Αθήνα 2000
10. Κωστής Κώστας, Ο μύθος του ξένου ή η Pechiney στην Ελλάδα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999
11. Λαμπριανίδης Λότης, Οικονομική Γεωγραφία, εκδόσεις Πατάκη, Θεσσαλονίκη 2002
12. Μπάτσης Δημήτρης, Η Βαρεία Βιομηχανία στην Ελλάδα, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1947
13. Παυλίδης Στέλιος, Ελληνική Οικονομία, Τάσεις και Εξελίξεις, Αθήνα 1987
14. Πετράκης Π.Ε., Τα σημεία καμπής στην δραστηριότητα της Ελληνικής Οικονομίας (1840 – 1913), ΜΙΕΤ, Αθήνα 1992
15. Ραφαηλίδης Βασίλης, Ιστορία του Νεοελληνικού Κράτους (1830 – 1974), εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 1993
16. Χατζηιωσήφ Χρήστος, Η Γηραιά Σελήνη, η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία (1830 – 1940), εκδόσεις Θεμέλιο, Ρέθυμνο 1993
17. Blaug Mark, Great Economists since Keynes, EE Publishing, U.K. 1985
18. Horton George, Η μάστιγα της Ασίας, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1996
19. Mankiew N.G., Μακροοικονομική Θεωρία, Τόμος Α', εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1999
20. Thirlwall A. P., Μεγέθυνση και Ανάπτυξη, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2001
21. Οικονομικός Ταχυδρόμος
22. Έντυπο, Εθνικό θέμα “Μακεδονία”
23. Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη, Β' τεύχος, ΟΕΔΒ
24. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΣΤ'